

SÕJAMONUMENDID JA -MEMORIAALID LINNARUUMIS.
MAARJAMÄE MÄLUMAASTIK

AUTORIDEKLARATSIOON

Olen koostanud lõputöö iseseisvalt.

Lõputöö alusel ei ole varem kutse- või teaduskraadi või inseneridiplomit taotletud.

Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, olulised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

“.....” 20.....

Autor:

/ allkiri /

Töö vastab magistritööle esitatud nõuetele

“..... ” 20.....

Juhendaja:

/ allkiri /

Kaitsmisele lubatud

“..... ”20... .

Kaitsmiskomisjoni esimees

/ nimi ja allkiri /

SÕJAMONUMENDID JA -MEMORIAALID LINNARUUMIS. MAARJAMÄE MÄLUMAASTIK

WAR MONUMENTS AND MEMORIALS IN URBAN LANDSCAPE.
MAARJAMÄE MEMORY LANDSCAPE

MAGISTRITÖÖ

Üliõpilane / **Kristiina Taluri**
Juhendaja / **Emil Urbel**

Tallinna Tehnikaülikool
Inseneriteaduskond
Ehituse ja arhitektuuri instituut

Tallinn 2023

ANNOTATSIOON

Käesoleva magistritöö eesmärk on tegeleda kultuuriliselt oluliste ja ajalooliselt tundlike mälestusmärkidaga, mille sobivus avalikus ruumis on küsimärgi alla tulnud geopoliitilise konteksti muutumisega. Monumentide ja memoriaalide väärtus on mitmetahuline – ajalooline, kultuurne, kunstiline, poliitiline ja esinduslik. Mälestusmärgid mõtestavad lahti mineviku ning muudavad ajaloo käega katsutavaks. Lisaks mälestamisele on neil oluline roll rahvusliku identiteedi ja mälu ühtlustamisel, kuna esindavad alati looja võimu ideoloogiat. Otsustades, milliseid mälestusmärke linnaruumi rajada ja lubada, loome narratiivi, millisena me ajalugu ja iseennast soovime mäletada. Kui poliitiline või kultuurne kontekst muutub, on vaja ka ümberhinnata mälestusmärkide sobivus avalikus ruumis.

Monumentide ja memoriaalide ümber tekkivad rahutused on märk ühiskonna väärtuspõhise paradigma nihkumisest. Muutunud kontekstis on mitmeid võimalusi läheneda laetud tähendusega mälestusmärkidele ning uurimustöö kaalub nende positiivseid ja negatiivseid mõjusid ühiskonnale tervikuna. Hindamiseks raamistasin erinevad võimalused, mille kaudu on monumentide ja memoriaalide väärtust hinnata. Uurimusküsimustele vastamiseks analüüsin erinevaid uuringuid, arvamusartikleid ja akadeemilisi väljaandeid Eesti ja maailma monumentide ning memoriaalide kohta. Teooria keskendub pikemalt kolmel – pronkssõdur ehk tundmatu sõduri haud, mis asub hetkel Tallinna Sõjaväe kalmistul, Vabadussõja võidusammas Vabaduseväljakul ning Maarjamäe mälestusväli ning vaatleb nende eesmärki, tähendust, disaini ja kasutust.

Magistritöö praktilises osas pakun välja ühe võimaluse arhitektuurseks lähenemiseks tähendusega laetud piirkonnas nagu Maarjamäe. Projektiosa moodustab jätku väljakujunenud mälumaastikule ning pakkuda lisaväärtust nii praktilisel kui ka sümbolisel tasemel. Eesmärgiks on luua Maarjamäest koht, kus me kõik saame keerulise minevikuga silmitsi seista ning küsida endalt, kuidas ajaloost õppides sama kordumist vältida.

ABSTRACT

The goal of this master thesis is to find an appropriate approach to historically and culturally important monuments and memorials, when geopolitical context around them changes. Memorials carry with them a plurality of values - historic, artistic, political, informational, and representative. Monumental and memorial architecture makes time understandable and history palpable. Among commemorative goals they uniform national memory and identity, always more or less representing the originators power and ideology. By deciding which memorials we construct and keep, we create a narrative of how we wish to view history and ourselves.

Civil unrest around monuments and memorials is a sign of shifting values in a society. There are many alternatives for reinvention of memorials and the theoretical part of this research evaluates the positive and negative affect these have on society as a whole. For understanding different possible interpretations, I collect and contextualise different values memorials carry with them. To answer these questions, I analyse different Estonian and international studies, opinion pieces and academic writings about monuments and memorials and add my personal observation and conclusions. To illustrate, I focus on three case studies – Monument to the Fallen in Second World War, also nicknamed the Bronze Soldier, The War of Independence Victory Column, and the Maarjamäe Memorial field, considering their design, goals, meaning and use.

The project section of the thesis offers architectural reinventions to a space with sensitive identity by the example of Maarjamäe. The practical part is continuation to the existing memorial field and offers added value on both tangible and symbolic sense. The goal is to create Maarjamäe as a space, where we can face our complex past and ask ourselves how we can avoid repetitions by learning from our history.

SISUKORD

ANNOTATSIOON	4	ARHITEKTUURNE PROJEKT	34
ABSTRACT	5	KOKKUVÕTE	58
EESSÕNA	7	SUMMARY	62
1 SISSEJUHATUS	8	KASUTATUD ALLIKAD	63
2 MEMORIAALID JA TÄHENDUS	12		
2.1 Memoriaalide eesmärk	13		
2.2 Mäletamise esteetika	14		
3 MEMORIAALIDE KASUTUS	17		
3.1 Rajajate eesmärk	17		
3.2 Memoriaalid ja kasutajad	18		
3.3 Memoriaalide kasutus Eesti näitel – Vabadussõja võidusammas	19		
3.3.1 Vabadussõja võidusamba vorm ja tõlgendus	19		
4 MEMORIAALID JA KONTEKST	21		
4.1 Memoriaalide geopoliitiline mõju kontekstile	21		
4.1.1 Monumentide sõda	21		
4.2 Konteksti muutus – mida teha ajalooliste memoriaalidega?	23		
4.2.1 Jätta monument püsima sellisena, nagu ta rajatud on	24		
4.2.2 Konserveerimine, renoveerimine ja rekonstrueerimine	24		
4.2.3 Asukoha muutus	24		
4.2.4 Eemaldamine, kõrvaldamine ja hävitamine	25		
4.2.5 Katmine	25		
4.2.6 Ümbruskonna kohandamine	26		
4.2.7 Elementide lisamine või eemaldamine algse tähenduse muutmiseks	26		
4.2.8 Uute monumentide või memoriaalide rajamine	26		
4.2.9 Rohujuure tasemel sekkumine	27		
5 MEMORIAAL JA EHITATUD KESKKOND – MAARJAMÄE NÄIDE	28		
5.1 Maarjamäe kujunemine	28		
5.2 Võimalikud Maarjamäe tulevikustsenaariumid	31		

EESSÕNA

2021. aasta detsembris lõputöö teemat oma juhendajale tutvustades tundus, et on paras aeg tegeleda monumentide ja memoriaalidega linnaruumis ning hinnata okupatsiooniaegset kultuuripärandit. Põlvkondade vahetumisega on järjest väiksemaks jäänud elanikkond, kellel on otsene kogemus II maailmasõjaga ning pronksöö rahutustest on möödunud 15. aastat. Ukraina-Vene sõjaga muutus olukord ENSV aegne pärandi ümber taaskord pingeliseks. Praegune olukord ilmestab, et monumendid ja memoriaalid ei ole oma olulisust avalikus diskursuses kaotanud. Muutuvas poliitilises ja kultuurilises kontekstis tõuseb nende väärtus eriti esile. Käesolev magistritöö tegeleb just sellega – mida teha monumentide ja memoriaalidega, kui kontekst, milles nad on rajatud, muutub.

Tahan tänada südamest oma juhendajat, Emil Urbelit, kes julgustas ja toetas mind keerulise teemaga tegeledes ning suunas mind laiemalt võimaliku lahendusi nägema. Tahan tänada Kartin Viru teksti keelelise toimise eest, Tallinna Tehnikaülikooli Arhitektuuri ja Urbanistika akadeemiat igakülgse toetuse eest ning oma sõpru ja lähedasi julgustavate sõnade eest.

SISSEJUHATUS

Arhitektuur on distsipliin, mida iseloomustab sihipärasus. Hoonete ja ruumi disain peab järgima mitmeid kirjutatud ja kirjutamata reegleid ning vastama erinevatele ootustele, olgu tegemist eramute, avalike hoonetega või pühade ehitistega. Adolf Loos on öeldud, et ainult väike osa arhitektuurist kuulub kunstile: haud ja monument. Vähesed rajatised on niivõrd suurte ootustega kui memoriaalid ja monumendid. Mälestusmärkide arhitektuur aitab mõtestada ajalugu ning muudab selle käegakatsutavaks. Monumendid ja memoriaalid peegeldavad meile inimkonna mälu, identiteeti ja tihti tragöödiat. Mälu kureerides loob arhitekt võimaluse traumaatilise minevikuga rahu luua ning hoiatada tulevikku samale teele sattumise eest.

Antud magistr töö põhineb eeldusel, et mälestusmärgid on alati seotud kohaliku, rahvusliku ja rahvusvahelise kultuuriloo. See moodustab taustsüsteemi otsustele, millised sündmused ja inimesed väärivad mäletamist avalikus ruumis. Arhitektil kui disaineril on võimalus pakkuda pidepunkti nendele mälestustele – aidata loodud ruumiga protsessida leina ning keerulisi ajaloosündmusi. Sõjamonumendid ja -memoriaalid on ajalookroonikad konkreetsetest sündmustest: kuupäevad, langenuate nimed, lahingute asukohad jne. Ennekõike aga tegelevad mälestusmärgid põhjusega, miks on teatud sündmusi ja inimesi oluline mäletada. Monumendid ja memoriaalid jutustavad narratiivi -ning tihti võtmes-, mis on parasjagu kõige sobivam loojatele.

Ajaloonarratiivid on paratamatult selektiivsed ja subjektiivsed, seega iga mälestusmärk on loodud, tehes valikuid, millised sündmusi, fakte ja identiteete esile tõsta. Loodud narratiivid pole ainult passiivne väljund, vaid võimas vahend püstitada kindel nägemus mineviku, oleviku ja tuleviku kohta. Mälestusmärgid võivad tahtlikult või tahtmatult omada poliitilisi tähendusi ning õigustada nende rajajate võimu (Bellentani, 2021:3). Kui võim vahetub, tuleb otsustada, kas linnaruumis on kohta erinevate ajalootõlgenduste jaoks. Kui memoriaali juures avaldatakse võimuvastast meelt, tõstatub küsimus, kas olulisem on hauarahu või riigi ja ühiskonna julgeolek? Milliseid ajaloonarratiive avalikus ruumis aktsepteerimine ning millised monumendid idealiseerivad õigustamatuid tegusid? Kui väärtusruum muutub, siis millised võimalused on konteksti sobimatute mälestusmärkide marginaliseerimiseks?

Eesti vabariigis on eelneva sajandi jooksul toimunud mitmeid võimuvahetusi ning II maailmasõjaga kaasnenud terror on jätnud tugeva jälje meie kollektiivsesse mällu. Põlvkondadeülene lein ja trauma, mis ei saanud loomulikult kulgeda ENSV aegu, ootab siiani lahendusi üksikindiviidi ja kollektiivi tasemel. Mida teha mälestusmärkidega, mis esindavad vähemusrahvuse seas aktsepteeritud, aga võimu ajaloonarratiivile vastupidist lugu? Kui palju on demokraatlikus riigis ruumi eri ajalookäsitluste jaoks ohtlikus rahvusvahelises olukorras? Käsitledes neid kompleksseid küsimusi arhitektina, olen teadlik, et kutsun lugejaid taasavama loo meie mineviku valusaimatest ja konfliktsematest olukordadest. Pakkuda platvormi nende arutelude jaoks on arhitektile enam kui lihtsalt otsus, see on meie moraalne kohustus.

Käesoleva magistr töö eesmärk on tegeleda kultuuriliselt oluliste ja ajalooliselt tundlike mälestusmärkidega, mis on osa meie traagilisest minevikust. Lähenedamine monumentidele ja memoriaalidele on interdistsiplinaarne – nende ajaloolisele kujunemisloole, disainile ja semiootilistele tähendusele ning kultuurilisele ja poliitilisele tähtsusele. Analüüsides nende loomise eesmärki, esteetilist välimust ja vormi antud sihi saavutamiseks, lisaks monumendi või memoriaali omaks võtmist ühiskonna poolt annab see võimaluse käsitleda erinevaid viise, kuidas muutunud poliitilises ja kultuurilises olukorras mälestusmärgi narratiiv muutub. Muutunud kontekstis on mitmeid võimalusi

lähendada laetud tähendusega mälestusmärkidele ning uurimustöö kaalub nende positiivseid ja negatiivseid mõjusid ühiskonnale tervikuna.

Magistr töö uurimuslik osa koosneb neljast peatükist, mille eesmärk on mõtestada ja memoriaalide olemust ja nende kasutamist. **Esimene peatükk** käsitleb tähenduse loomist, mis on memoriaalide eesmärk ja kuidas esteetika aitab kaasa selle tähenduse edasikandmisele.

Teine peatükk kirjeldab mälestusmärgi vormi valiku põhjuseid. Peatükk on jaotatud kolmeks alapeatükiks, millest esimene käsitleb põhjalikumalt memoriaali tellijate motivatsiooni ja keskendub disaineri rollile selle visiooni asetamisel materiaalsesse vormi. Teine alapeatükk vaatleb viise, kuidas kasutaja suhestub memoriaali. Kas ta kasutab seda, nagu tellija ja disainer ette nägid, leiab mingi teise neutraalse viisi loodud ruumiga suhestamiseks või vastandub ettenähtud kasutusviisile. Teooria näitlikustamiseks vaatleb peatükk Vabadussõja võidusamba loomislugu ning kasutust.

Kolmas peatükk käsitleb geograafilise ja poliitilise konteksti rolli ajalooliste narratiivide käsitlemisel. Kuidas mõjutab füüsiline asukoht ja seda ümbritsev kultuuriline-sotsioloogiline olukord kasutaja suhtumist memoriaali? Kui tegemist on ajaloolise memoriaaliga ja poliitiline taustsüsteem ning kultuurilised väärtushinnangud on ajas muutunud, milliseid on olukorra erinevad lahendusvariandid? Vastusena pakub magistr töö võimalikke lähenemisviise laetud tähendusega ruumile ja mälestusmärkidele, mille algne tõlgendus ei sobitu muutunud konteksti.

Neljas peatükk analüüsib ehitatud ruumi Maarjamäe mälumaastiku näitel. Maarjamäe ajalooline taust annab sellele Eesti kontekstis mitmekihilisi tähendusi ning ümbruses pidevalt arenev linnaruum survestab piirkonda paremini määratlema. Peatükk käsitleb võimalikke ala lahendamise tulevikustsenaariume, mis on lähtepunkt magistr töö praktilisele osale.

Magistr töö praktiline osa pakub välja ideid arhitektuurseks lähenemiseks tähendustega laetud piirkonnale nagu Maarjamäe. Projektiosa moodustab jätku väljakujunenud mälumaastikule, väljendades ajaloo mitmekihilisust ning loob võimaluse lisada küsimusi ja vastuseid keerulise kultuuriloo mineviku kohta. Praktiline osa pakub lisafunktsioone olemasolevale maastikule: teenindavad ruumid, valgustus, selgemad üleminekud naabruskonnaga ja uute ühenduste loomine. Ühendus rajatava Klindipargi ja Lahekalda uusarendustega aitavad hetkel alakasutatud piirkonda sujuvamalt siduda ümbritseva linnaruumiga. Eri linnaosade vahel ühenduslõli loomisel on ka sümboolne ühendus Lasnamäe ja sealse eestivenelaste vähemuse vahel – meid kõiki seob keeruline ajalugu.

Mälumaastiku alale lisatud väikelemendid annavad võimaluse rikastada arutelu mineviku teemadel ning sisekaemuste abil jõuda iseenda rollini ajaloos. Memoriaalide kasutamine ei ole üksnes mäletamine aastapäevadel, nende kohalolu aitab igapäevaselt mõtestada ajalooliste narratiivide mitmekülgset ning kohalikul kultuuriruumi mitmekesisust. Maarjamäe on Eestis ainulaadne, kuna annab eri kogukondadele hääle, kusjuures iga memoriaal väljendab sama – me kõik kannatasime. Magistr töö pakub väikevormide abil võimaluse neid hääli rikastada vähemuste poolt, kes siiani on ühiskonnas marginaliseeritud. Ajalugu ei pea olema üksteise üle trumpamine, kes

kannatas kõige rohkem ning kes põhjustas suuremaid sõjakoledusi. Kui inimkond on olnud nendeks tegevusteks võimeline varem, võib see korduda ka tulevikus. Lõputöö soovib luua Maarjamäest kohta, kus me kõik saame keerulise mineviku silmitsi seista ning küsida endalt, kuidas ajaloost õppides sama kordumist vältida. Nagu ajalugu on osa meie narratiivist nii suures pildis kui ka taustüsteem meie igapäevastele otsustele, nii peaks ka linnaruumis monumendid olema osa meie igapäevasest elust.

Uurimisküsimustele vastamiseks analüüsin erinevaid uuringuid, arvamusküsimusi ja akadeemilisi väljaandeid Eesti ja maailma monumentide ning memoriaalide kohta, keskendudes pikemalt kolmel – Pronksõdur ehk Tundmatu Sõduri Haud, mis asub hetkel Tallinnas Sõjaväe kalmistul, Vabadussõja Võidusammas Vabaduseväljakul ning Maarjamäe mäluväljal, kus asub kolm erineva ajastu memoriaali. Vahemikus 2021 detsember kuni 2022 detsember viisin läbi ka kohapealsed vaatlused memoriaalide ja nende kasutusega tutvumiseks. Teema kohta on avaldatud mitmeid raamatuid (Bellentani, 2021; Tamm, 2008; Tanović, 2019 jt), tehtud arvamusküsimusi, kvalitatiivseid ja kvantitatiivseid uuringuid (Bellentani, 2017, Bellentani, 2021; Turu-uuringute AS, 2022; Sillar, Karjus et al, 2021; Martin, 2019 jt), millele olen teooria raamistamisel toetunud.

Teema, mida antud magistritöö käsitleb, on mitmetahuline ja interdistsiplinaarne. Loodan sellega pakkuda raamistikku, kuidas mõista ja käsitleda ideoloogiliselt laetud monumente ja memoriaale linnaruumis. Püüdes aru saada inimkonna ja mäluruumi dialektilisest suhtest on meil lootus leida ühine aluspind aruteludeks nii olemasolevate kui tulevaste memoriaalide jaoks. Tulevikus saab antud uurimus olla praktiliste lahenduste teoreetiliseks aluseks. Ajaloolised narratiivid on pidevalt muutuses, mistõttu on oluline ka uuesti hinnata mälestusmärkide rolli selle kujunemises. Lähiajaloo suured sündmused, nagu Ukraina-Vene sõda, Black Lives Matter liikumine ja kolonialismi teadvustamine on lisanud ühiskonnas eri kogukondade vahel pingeid. Monumendid ja memoriaalid on üheks pingete kulmineerumispunktiks, mistõttu nende sotsiaalne ja poliitiline olulisus on siiani päevakorras.

Võtmesõnad: mälestusmärk, memoriaal, monument, ajalooline narratiiv, Maarjamäe, magistritöö

UURIMUSTÖÖ

2 MEMORIAALID JA TÄHENDUS

Monumendid ja memoriaalid on aegade jooksul leidnud mitmeid eri kujundeid: väikevormidest nagu skulptuurid, obeliskid ja kenotaafid kuni suuremahuliste sõjamemoriaalide, monumentaalsete hoonete, mausoleumide, templite ja memoriaalparkideni. Mälestusmärkideks võib lugeda nii püramiide kui ka terveid linnajagusid. Kõik need on erinevad vormid mineviku sündmuste meenutamiseks ning tulevastele põlvedele edasikandmiseks. Mälestusmärgid moodustavad osa kultuurilisest mälupeeglist.

F. Bellentani tõlgendab oma teoses „The Meaning of Built Environment“ kultuurilist mälupeeglit kui protsessi, mille abil kogukond aktiivselt loob ja hoiab elus ajaloolisi narratiive ehk määratleb minevikust mälestamisväärtuse. Kultuuriline mälu, nagu kõik mäletamine, on paratamatult selektiivne ja subjektiivne. Memoriaalid on kultuurilise mälu säilitamise vorm. Mälestamise eesmärkidele lisaks võib memoriaal kas tahtlikult või tahtmatult esindada ka poliitilisi tähendusi ning tõsta esile ja õigustada rajajate narratiive ja võimu (Bellentani, 2021:3). Marek Tamm (2008:18) on seda defineerinud kui „mälu kollektiivi“, mis eristab kogukonna jaoks minevikust olulise ja mäletamisväärtuse, tuginedes tavaliselt üksikutele sündmustele, millele antakse eriline tähendus. Tamme nägemuses aitab nende meenutamine ja talletamine ning teiste sündmuste teadlik või teadmatu ignoreerimine hoida kogukonda koos. Mälu kollektiiv aitab keerulisi sündmusi kontseptualiseerida, mälestusmärk on selle idee visuaalne väljund. Seega moodustavad mälestusmärgid olulise rolli ühiskondlikus narratiivis iseenda ja teiste kohta.

Mälestusmärgid toovad visuaalselt esile ühiskonna sisemise narratiivi – milliseid sündmuseid tähistame, millised eemaldame vaateväljalt ning millistel teemadel ei kõnele üldse. Memoriaalide ja monumentidega saame rõhutada paradigmat, mille kaudu ajalugu vaadelda – kas tegemist on kangelaslooga, traagikaga, ollakse ohvrid, võitjad või mõlemat. Püstitamise eesmärkist ja välisest vormist sõltub nii vaatleja kogemus kui varjatud tähendused, mida mälestusmärgi abil soovitakse edasi anda.

Mälestusmärkide arutelul on kasutusel mõisted nagu monument ja memoriaal tihti vaheldumisi ja kattuvalt. Nende eraldamine on ebamäärane ja subjektiivne. S. Tanović (2019:8) toob välja, et kui monumenti on tihti piduliku ja tähistava alatooniga, siis memoriaalid on loomult pigem sisekaemuslikud ja meditatiivsed, keskendudes vägivallele ja ohverdusele. Filosoof Arthur Danto (1998:274) on selle lahti mõtestanud nõnda:

„Monumendid esitlevad kangelasi ja triumfe, võite ja vallutusi, olles pidev osa elust. Memoriaal on (...) eemaldatud elust, eraldatud ala surnute austamiseks. Monumentidega me austamine iseendeid.“

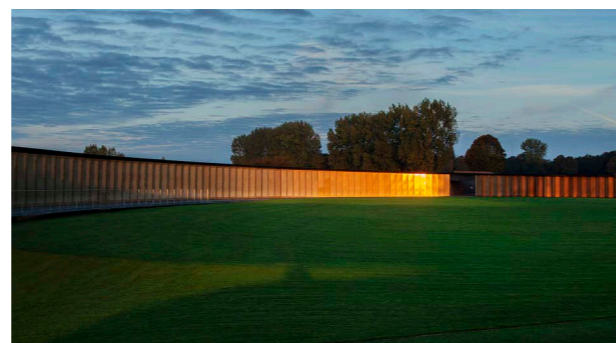
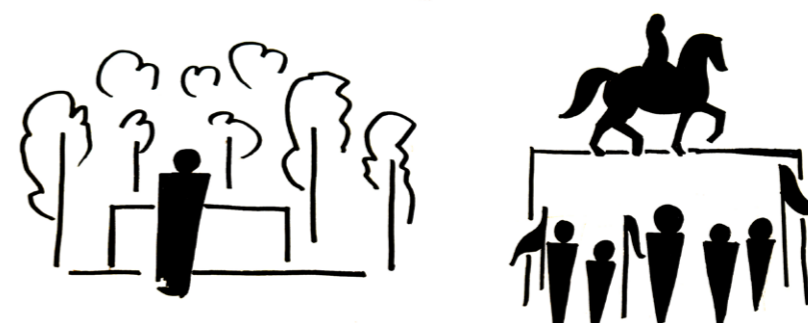

Foto 1 ja 2. Ringi motiiviga suur ja väike memoriaal. Esimesel pildil Lysning ("The Clearing"), autor RW 22. juuli 2011 terrorismiohvritele Utøya saarel (foto autor: Martin Slottemo Lyngstad) ja Mäletamise Ring, autor Agence d'Architecture Philippe Prost, I maailmasõjas langenutele (foto autor: Aitor Ortiz)

väitnud, et ta disainib memoriaale ja anti-monumente (Doss, 2012:39) ehk eemaldab ennast teadlikult monumendi tähistavast alatoonist. Memoriaali kirjeldatakse tihti kui koha ja ruumikogemust, millega kaasneb spetsiifiline rituaalne käitumine, samas kui monument on pigem ajalooteksti vormiline käsitlus (Tanovic, 2021; Bailey, (2020) jt). Antud magistritöös kasutan mõlemaid mõisteid, kuid keskendun peamiselt memoriaalidele nende mitmekihiliste tähenduste pärast.

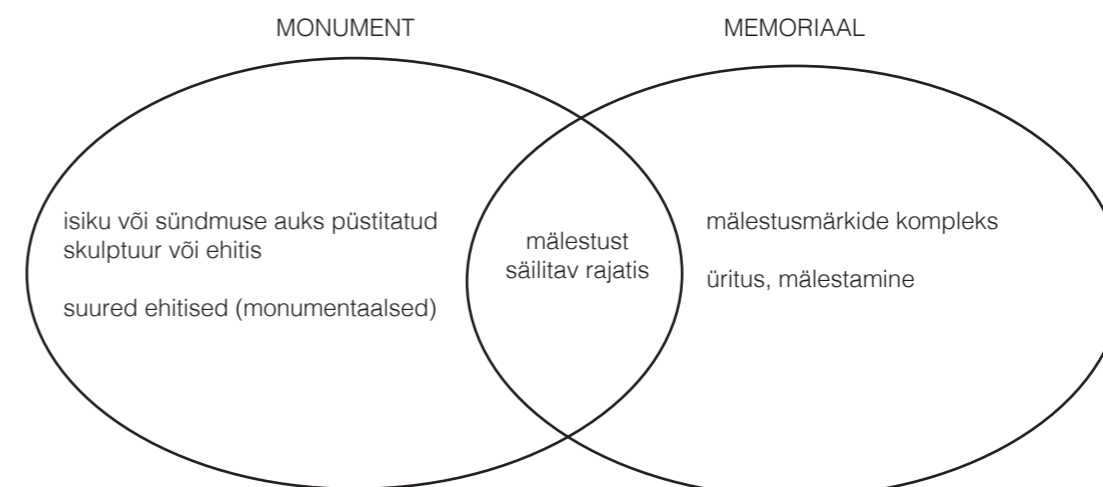
Käesolevas töös on mõisted jaotatud järgnevalt:

- monument – märkimisväärse sündmuse või isiku tähistamiseks rajatud vorm
- memoriaal - spetsiifiline monumendi alavorm, mõeldud kas sõja, vägivalle või muu katastroofi tõttu hukkunute mälestamiseks

Skeem 1. Monumende ja memoriaale saab kujundada nii eraldatud meditatiivse keskkonnana, näiteks mälestusmärk metsas, kui ka triumfaalse linnasüdamena, näiteks ratsamonument väljaku keskmes (autori joonis)

Memoriaalide puhul esindame tihti kaotust, valu ja tühjust. Maya Lin, 1982. aasta Vietnami sõja memoriaali autor, on väitnud, et ta disainib memoriaale ja anti-monumente (Doss, 2012:39) ehk eemaldab ennast teadlikult monumendi tähistavast alatoonist. Memoriaali kirjeldatakse tihti kui koha ja ruumikogemust, millega kaasneb spetsiifiline rituaalne käitumine, samas kui monument on pigem ajalooteksti vormiline käsitlus (Tanovic, 2021; Bailey, (2020) jt). Antud magistritöös kasutan mõlemaid mõisteid, kuid keskendun peamiselt memoriaalidele nende mitmekihiliste tähenduste pärast.

Skeem 2. Mõisteid monument, memoriaal ja mälestusmärk kasutatakse erialases kirjanduses vaheldumisi ja laialivalguva tähendusega. Käesolev magistritöö keskendub mõistete ühisosale ehk mälestust säilitavatele rajatistele (autori joonis).

2.1 Memoriaalide eesmärk

Monumendid ja memoriaalid on osa linnaruumist ning esindatud erineval kujul – kohana, ruumina, maastikuna jne. Mälestusmärkide eesmärk on kanda edasi ajaloo-, kultuuri- ja arhitektuuriväärtusi, mis aitavad luua vaatelejal kollektiivselt ühtset narratiivi mineviku, oleviku ja tuleviku kohta. Terviklik lähenemine meid ümbritsevale ehitatud keskkonnale võtab arvesse nii vormi ennast, selle asukohta kui ka kultuurilist taustsüsteemi, mis määratleb ehitise tõlgendamist. Kõik ehitised on ümbritsevaga dialogis nii vormiliselt kui ka sümboolselt, kuid vähesed neist on niivõrd tähenduslikult laetud kui mälestusmärgid.

Mälestusmärgi disaini muudab komplekssemaks mitmed lisaeesmärgid, näiteks säilitamine, haridus ja turism (Tanovic, 2019: 31). Tihti pole aga kõik funktsioonid ilmingimata selged ning vajavad vaateleja aktiivset osavõttu, et avastada tähendusi. Memoriaalide puhul võib olla tegemist kohaspetsiifilise disainiga ja kogemusliku ruumiga, mis lisaks mälestamise esindamisele suhestub kasutajatega. Vormiga saab (taas)luua emotsionaalse sideme leina ja traumaga, võimaldades kaotusevaluga rahu sõlmida.

Memoriaalide esmane eesmärk on austada ja mälestada kindlaid sündmusi või isikuid. Visuaalse mälu funktsioonile lisaks peaks memoriaalid olema hariduslike ja poliitiliste funktsioonidega (Caves, 2005:318). Avaliku memoriaali eesmärki on Sabina Tanoivc (2019:9) defineerinud järgmiselt:

„Memoriaal ei ole kunagi kõigest ornament meie linnamaastikul, vaid oluline ning sümbolne tähenduse looja, mis muudab neutraalse asukoha ideoloogiliselt laetud ruumiks.“

Mälestusmärgid on oluline viis ajaloo kujutamiseks linnakeskkonnas. Ajalugu ei ole kunagi lihtsalt möödunud faktide, sündmuste ja identiteetide loetelu, vaid ennekõike lugu, oma olemuselt tekst ning seetõttu saab seda vormida ja kallutada soovitud eesmärkide suunas. Üks ajaloo kaasaegne käsitus põhineb narratiivsel ülesehitusel ehk siis meil pole üks ja õige ajalugu, vaid mitmed eritõlgendused samadest sündmustest (Koselleck, 2002:287, Yermolenko, 2022). Mineviku uurides keskendutakse kindla loo esitamise eesmärkidele – millist ideoloogiat tõlgendusega esile tuuakse.

Ideoloogia, mida iga monument ja memoriaal endas kannab, loob kasutajale ühtsemat pilti nende enda identiteedist. Memoriaal võib oma olemuselt olla rohkem tähistav, tuues ohvrit esile tugevana ja idealiseerituna, kirjeldades kannatuste abil saavutatud võitu. Näiteks võib tuua õppesõdurite monumenti Tallinnas ehk nn Reaali poissi. Esmalt 1927 rajatud, siis 1948. aastal Nõukogude okupatsioonivõimude poolt hävitatud ning 1993. aastal algse kavandi järgi taastatud mälestusmärk on sümbol Vabadussõjas langenud õpilaste ja õpetajate auks. Noore segaduses alaealise asemel on kujutatud heroilist täisealist meest – see memoriaal on lugu kangelasest, kelle poole pürgida ning loodud eeskujuks tollasele ja praegusele noorele. Valiti kindel narratiiv, mis rõhub tugevusele ja ohverdusele. 20. sajandi algusele omaselt figuraalne skulptuur ei kujuta terrorit, segadust, viha ega pettumust, vaid ennekõike uhkust ja au. Figuuri on seatud veidi kõrgemale vaatajast ehk hierarhiliselt üleval pool, kuid mitte nii kaugele, et otsene side kaoks. See asetus ja figuur räägib noore Eesti Vabariigi lugu – langenuid hinnatakse ja nendega samastatakse, Vabadussõda oli ennekõike kangelastegu, mitte traagika. Monument esindab ühe rahva lugu ning on täidetud ideoloogiliste sõnumitega.

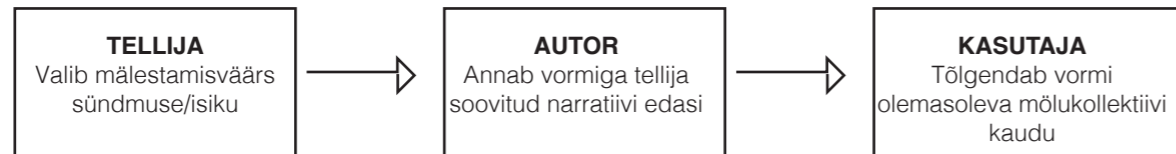
Foto 3. Reaali poiss ehk õppesõdurite monument. Mälestussamba 90. aastapäeva tähistamine (foto autor: EAÜS)

Ajaloo narratiivi edasikandes annab mälestusmärk oma vormi ja asetusega hinnangu mineviku sündmustele. Loodud sõnumiga on monumentidel ja memoriaalidel oluline roll ühtse rahvusliku identiteedi loomisel. Rahvusriigi identiteet vajab ühtsuse hoidmiseks pidevalt enesekehtestamist avalikus diskussioonis. Mälestusmärgid on pidevalt vaateväljal ja avalikus ruumis olemisega aitavad õigustada ning seeläbi tunnustavad poliitilisi institutsioone (Bellentani, 2021:16).

Võimul on alati initsiatiivi otsida ja disainida sümboleid, narratiive ja rituaale, mis kannavad endas ideoloogilist tähendust ja millega saab luua illusiooni oma riigist kui paratamatust ajaloo faktist (Kattago, 2008:67). Memoriaalid, mis kannavad endas kõiki kolme, on seega hea väljund rahvusliku identiteedi ühtlustamiseks. Rituaalsed tegevused aastapäevadel, näiteks pärgade asetamine, aitavad elus hoida narratiivi, millised teod, sündmused ja inimesed vääriks mäletamist. Avalikus ruumis paiknemine muudab nad osaks meie igapäevases taustsüsteemist, ühtlaselt kõigile, kes nendega kokku puutuvad, kuvades sõnumit, mida mälestusmärgiga luuakse ning rituaalidega üle kirjutatakse. Sümboli ja narratiiviga ning nende pidava meenutamisega erinevate mäletamise tseremooniade kaudu saab valitsev eliit manipuleerida ja kinnistada rahvusliku mälu kujunemist. M. Tamm (2013, lk 651) nimetab seda üheks legaalseks viisiks, kuidas valitsev eliit saab kasutada monumente kodanike harimiseks teemal „mida me peaks mäletama ja mida me peaks unustama oma minevikust“.

Mäletamise- ja ajaloo poliitika on lahutamatu osa riiklikust poliitikast. Bellentani (2021:17) kirjeldab riikliku mälu poliitikat kui valituse ja ametnike otsuseid, mis on küll inspireeritud suurel hulgal ideest ja väärtustest, kuid jõuavad lõpuks järjepidevalt sarnaste tulemusteni. Otsused ja tegevused on laiahaardelise motivatsiooniga, kuid väljund püsib läbi aja võrdlemiselt stabiilne. Sarnaselt ülejäänud linnaruumi kujundamisele on ka mälestusmärgid valitseva eliidi nägu, tugevdades riiklikku ideoloogiat. M. Tamm (2008:19) on kirjeldanud narratiivi, millel mälu kollektiiv tugineb, kui „kõige võimsamat vahendit käsitleda kollektiivil ennast järjepidevana, siduda alust rajavad sündmused üheks tähenduslikuks tervikuks, selmet näha neid vaid juhuslike sattumuste summana“.

rajavad sündmused üheks tähenduslikuks tervikuks, selmet näha neid vaid juhuslike sattuuste summana“. Tamm järeldeb oma teoses, et kuigi monumente rajatakse minevikule, pidades silmas igavikku, on ennekõike tegemist hetke väärtuste ja hoiakute põlistamise ja ülistamisega.

Skeem 3. Monumentidega seotud ühiskonna grupe saab üldistatult jagada kolmeks: otsustajad, kellel on privilegieeritud roll otsustada, millistele ajaloolistele narratiividele on avalikus ruumis; monumendi autorid, kes tõlgendavad antud narratiivi enda jaoks sobilikku visuaalsesse vormi ning kolmandaks kasutajad, kes tõlgendavad teadlikult või teadmatult kõik monumente ja memoriaale läbi oma olemasoleva teadmiste. (autori joonis)

Kokkuvõtvalt võib öelda, et memoriaalidel on kolm põhilist olulist sotsiaal-kultuurilist rolli ühiskonnas:

- rahvusliku identiteedi ühtlustamine,
- rahvusliku mälu ühtlustamine ja
- poliitilise võimu seaduslikustamine ja tugevdamine.

On tarvilik meeles pidada, et mälestusmärkidel on lisaks mälestamise, austamise ja leinaga toimetulemisele lisa-funktsioon kogukondliku, rahvusliku ja riikliku mälu kirjutamisel, aidates sellega rajate häält kuuldavale tuua. Kui selgelt need signaalid on loetavad, sõltub suuresti memoriaalide ja mälestusmärkide esteetikast.

2.2 Mäletamise esteetika

Memoriaali sümbolne tähendus ei ole ilmingimata ilmselge ja tihti nõuab leidmiseks vaatleja aktiivset osavõttu. S. Tanović (2021:9) toob välja, et memoriaalid ei ole ainult mälestuse visuaalne esindamine, vaid pakub sündmusele ja asukohale kohandatud eksperimentaalselt ruumikogemust. Prantsuse filosoof Henri Lefebvre Jagabon jagab oma raamatus „Production of Space“ (1991:33-39) ruumikogemuse kolmeks: kuidas me ruumi tajume, mida ruum esindab ja kuidas kasutame seda ruumi. Kui viimase puhul on oluline kogukonna kollektiivne mälu ja valikud, siis narratiivi esindamisel ja kasutajakogemuse loomisel on olulised rajajate esteetilised vormivalikud.

Käesolev peatükk vaatleb erinevaid disainivõtteid ning milliseid sõnumeid nendega on võimalik edastada. Whelan (2002: 508) kirjeldab, kuidas disain oma poliitilise sõnumiga muudab neutraalse koha ideoloogiliselt laetuks. Monumentidel ja memoriaalidel on paralleelselt nii visuaalne kui ka poliitiline dimensioon, kusjuures esimene toetab ja edastab teise sõnumit. Visuaalne dimensioon võib olla üsna üheselt loetav figuraalse skulptuurina või jätab ruumi mitmeks tõlgenduseks oma abstraktsusega. F. Belletani kirjeldab (2021:27), kuidas figuraalsed monumendid lavastavad stseene, esindades tegelasi, sündmusi, objekte, tegevusi ja nendevahelisi seoseid materiaalses vormis, seega on nende tekst üsna kergelt loetav kõigile vaatlejatele. Figuraalne kujutamine, mis oli üks levinumaid memoriaalide vorme 20. sajandi alguseni, aitab vaatlejale suhestuda visuaalse tekstiga, nagu on välja toodud eespool õppursõdurite mälestusmärgi puhul. Indiviidi loo kaudu on vaatlejale edastatud sündmuse traagika.

Lisaks figuraalsele jutustusele on disaineril võimalik edasi kanda vormilise ja ruumilise väljendusega. Abstraktsus võimaldab erinevaid ruumi ja tähenduse tõlgendusi. MASS Design Groupi juht Michael Murphy toob välja

ebamäärasuse ohu: „Abstraktsus lubab sulle tõlgendusruumi tuua oma eelarvamused. Liigse abstraktsusega saab aga luua ka kallutatud arvamusi, mis ei sobitu konteksti“ (Bailey, 2020:25). Abstraktsusega mängides võib kaduma minna terrori ja valu sõnum, mida heidetakse ette Peter Eisemanni Euroopas mõrvatud juutide memoriaalile Berliinis (avatud 2005. aastal). Mitmekihiline tähendus on ruumikogemusena tajutav, aga mitte üheselt mõistetav ning praegune kasutus häirib kannatanute kogukonna esindajaid (Tabović, 2019:62-66). Igal memoriaali disaineril on lahendada dilemma, kuidas luua midagi korraga visuaalselt sümpaatset ning samal ajal edasi kanda tragöödiat ja terrorit.

Memoriaalide vormil on mitmeid aspekte, mis loovad üldmulje, millest mõned on võimalused on:

- suurus (väike/suur, lai/kitsas, kõrge/madal);
- asend (kõrguse suhe vaatlejaga, kaugus/lähedus, vaatlemisnurk, suhe ümbritsevaga);
- materjal (tekstuur, värv, heledus/tumedus);
- kuju (tsentraalne ja sümmeetriline/irregulaarne, kurvid/nurgad, väljaastad ja sisselõiked);
- valgustus (päevane ja öine);
- kultuurile omased sümbolid;
- püsivus;
- abstraktsus.

Erinev vormikäsitlus annab kasutajale passiivselt teada, kuidas suhestuda monumenti või memoriaali ning edastab seeläbi sõnumi, kuidas mäletada sündmusi ja inimesi, mida mälestusmärk esile toob. Illustreerimiseks võrdleme kolme tuntud Eesti memoriaali: Pronkssõdur, Vabadussammas ja Kommunismiohvrite memoriaali. Monumentide asukoht, valitud materjalid ja suhe kasutajaga moodustab terviku, mida on võimalik tõlgendada hinnanguna sündmustele.

Foto 4. Abstraktsel ruumikogemusele rõhutavad memoriaalide tähendus võib minna kasutajate jaoks kaduma ning kasutus ei pruugi sobituda ohvrite või nende lähedastega. Euroopas mõrvatud juutide Berliini memoriaal, autor Peter Eisemann. (Foto autor: Markus Scheiber)

Pronkssõdur ehk monument II maailmasõjas langenutele (rajatud 1947. a, arhitekt Arnold Alase ideekavand, skulptor Enn Roos) on veidi üle kahe meetri kõrgune pronksskulptuur, asetatud sümmeetriliselt heleda müüritise nišši. Kasutaja läheneb madalal astmel monumendile samal tasapinnal ning rituaalne lillede ja pärgade asetamine toimub skulptuurile väga lähedal. Eespool loetletud omadustest võib öelda, et pigem väike ja ümbritsevaga samal tasandil monument proovib vaatlejaga samastuda – tundmatu sõdur sümboliseerib reaalseid langenuid, tellijate narratiivi kohaselt „Tallinna vabastajaid natsistliku Saksamaa käest“. Seega leinarituaaliga kinnitavad kasutajad monumendi poliitilist narratiivi. Püsivad ja välimuselt karedad materjalide, nagu tahutud kivi ja poleerimata pronks rõhutavad monumendi loomulikkust ja püsivust, selle tsentraalne paigutus loogilisust ja iseenesestmõistetavust. Selge vormikeele, tugeva sümbolika ning linnaruumi keskse paiknemise tõttu sai sellest ENSV üks esindusmonumente (Tamm, 2008:33). Ideoloogiliselt laetud monumendi ümber toimusid erinevate mälu kollektiivide vahel kokkupõrked, mis päädis 2007. aastal monumendi ümberpaigutamisega. Pikemalt on Pronkssõduri eemaldamisega seotud rahutusi käsitletud mitmed autorid (Tamm, 2008; Bellentani, 2021 jt), mistõttu käesolev uurimus neid teemasid ei korda

Pärast pronksiöö saagat oli Eesti Vabariigi valitsusel motivatsioon rajada vastukaaluks Vabadussõja (1918 – 1920) mälestusmärk, mis kulmineerus 2009. a juunis Vabadussõja võidusamba avamisega (projekti autorid Rainer Sternfeld, Andri Laidre, Kadri Kiho ja Anto Savi). Klaasist ja betoonist mälestussammas on 23,5 m kõrgune ning asub Harjumäe nõlval, laiudes visuaalselt üle Vabaduse väljaku. Sümbolne asukoht on linnulennult Pronkssõduri algsest asukohast kõigest 350 m kaugusel. Monument domineerib avalikul väljakul visuaalselt ja sellele lähenemiseks on vaja liikuda üles astmestikust, mis eraldab samba muust linnaruumist. Kasutaja on monumendi kõrval kaduvväike, ainuke võimalus vaatlemiseks on alt üles. Sellega rõhutab sammas Vabadussõja narratiiv üleolekut avalikus ruumis, kuigi võibolla tahtmatult on vormiga loodud ka distants, mis muudab monumendi kasutajale kaugeks. Valgustuse ja klaasist materjali valguga on disainerid pannud rõhu rohkem Vabadussõjale kui ideaalile, mille poole pürgida kui kaotusele ja ohverdusele. Vabadussõja võidusamba tekkelugu on täpsemalt käsitletud peatükis 3.3 Memoriaalide kasutus Eesti näitel – Vabadussõja võidusammas.

Foto 5. 9. mai tähistamine pronkssõduri juures 2021 aastal. (Foto autor: Kiur Kaasik)

Maarjamäe Kommunismiohvrite memoriaal (avatud 2018. a, autorid Kalle Vellevoog, Jaan Tiidemann ja Tiiu Truus) on kasutajakogemuselt erinev kahest eelnevast, sest loob oma vormiga teistsuguse mäletamise rituaali. Teekond kahe musta seina vahel, kuhu on kirjutatud enam kui 20 000 ohvri nimed, väljendab korraka nõi terrori ahistavat võimu kui ka kohutavat statistilist laastamistööd. Läikega must plaad mõjub külmalt ja kitsas pikk ruum ahistavalt. Kasutaja on suunatud küüditamise tragöödiat kogema oma ruumitajuga, enne kui jõuab välja kodusse – õunapuid täisistutatud maastikuni, mis annab võimaluse luua rahu kaotuse ja leinaga. Maastik sütitab külastajas kindlust oleviku ja lootust tuleviku suhtes. Lisaks loodud ruumile on märkimisväärne memoriaali asukoht Maarjamäel, Saksa sõjahaudade ja NSV Liidu ajal rajatud sõjaohvrite memoriaali kõrval, lisades olulise narratiivipunkti olemasolevale Maarjamäe mälu maastikule kui ka Eesti enda kultuuriloosse. Pikemalt on Kommunismiohvrite memoriaali ja selle olulisust Maarjamäel käsitletud peatükis 5.1 Maarjamäe kujunemine.

Kolme näite puhul saab järeldada, et ruumikogemus, mida arhitektuurne vorm edasi kannab, on kaudne, aga oluline memoriaali väljund. Vormikeel on arenenud erinevates suundades 20. sajandi jooksul. S. Tanović (2019:22,37) on üldistab, et pärast I maailmasõja traagikat on sujuvalt vähenenud figuraalse vormi kasutamine memoriaalidel. Erandina võib siinkohal tuua välja 1940-1970 loodud stalinistlikud figuraalsed mälestised. Pärast II maailmasõda oli enamus Euroopal vaja silmitsi seista küsimustega seninägematute õuduste kohta. Eelistatuks said nn elavad memoriaalid ehk mäletamisele pühendatud avalikud hooned, mille eesmärk oli nagu muulgi arhitektuuril teenindada kogukonda. Puhast sümbolismist pigem välditi. Alternatiivina rajati monumente, mis keskendusid abstraktsele ruumikogumusele, mis eeldab aktiivset ruumi kasutamist ja võimaldab vaikset sisekaemust. Prooviti kujutada memoriaalid ehk mäletamisele pühendatud avalikud hooned, mille eesmärk oli nagu muulgi arhitektuuril teenindada kogukonda. Puhast sümbolismist pigem välditi. Alternatiivina rajati monumente, mis keskendusid abstraktsele ruumikogumusele, mis eeldab aktiivset ruumi kasutamist ja võimaldab vaikset sisekaemust. Prooviti kujutada tühjust, puuduvat ja seda, mis on kadunud, ning ebakindlust. Eemale liiguti ohverduse kaudu saavutatud triumfist ja keskenduti meditatiivsele leinaga silmitsi seismisele.

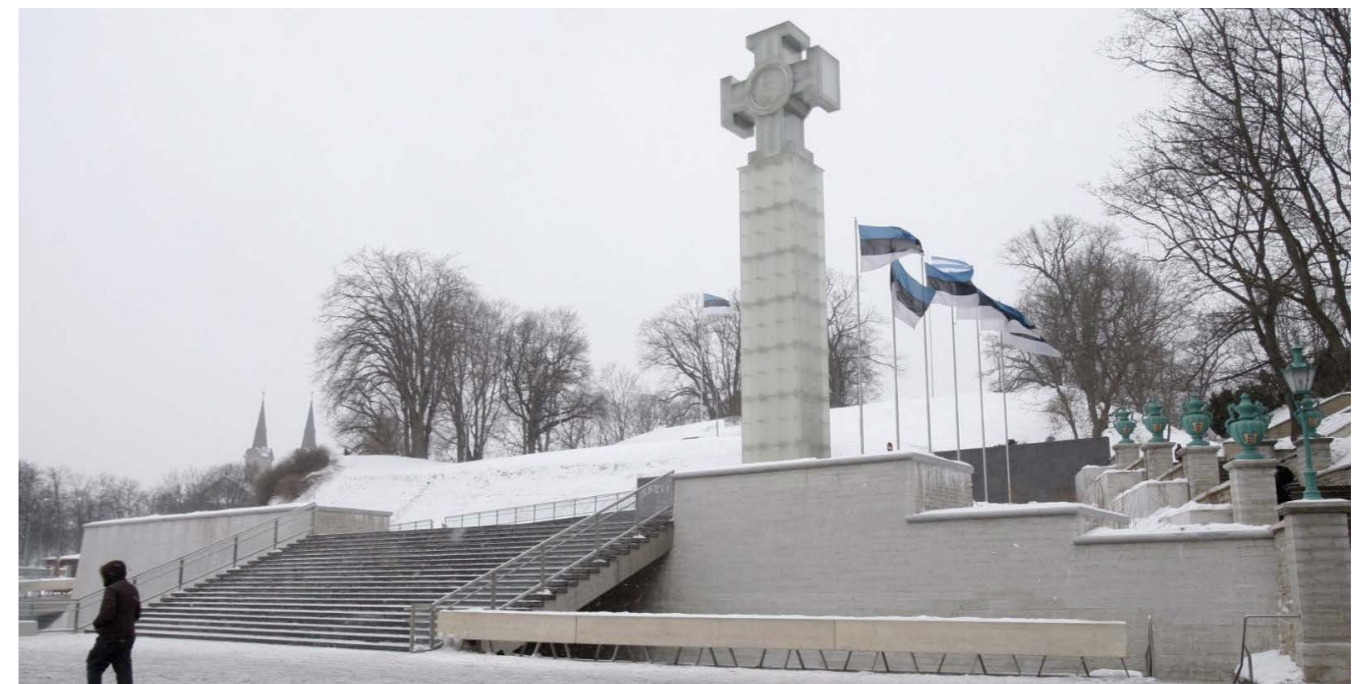

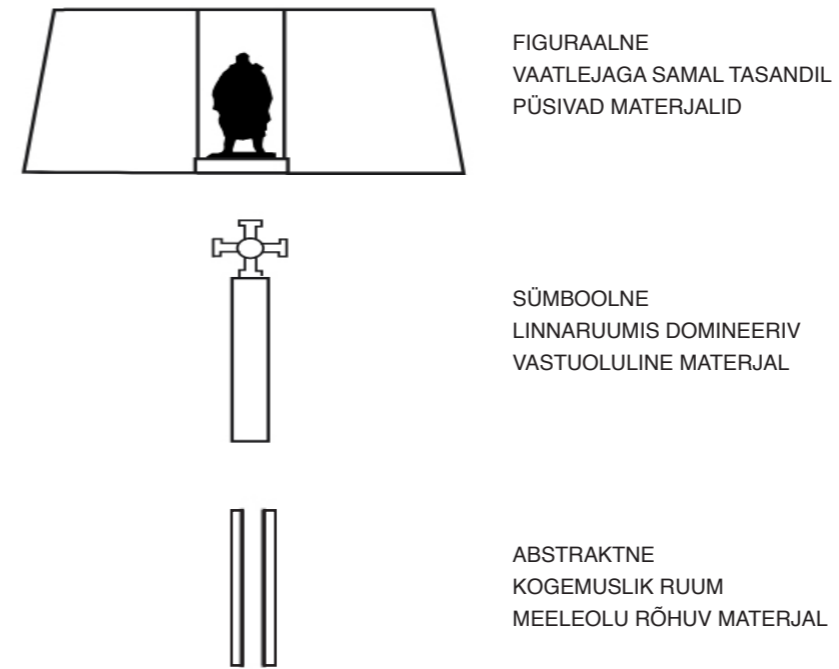
Foto 6. Vabadussõja võidusammas (Foto autor: Tiina Kõrtsini)

Kaotusvalu ja laastamistöo markeerimiseks võib üks ehedamat ruumikogemust andev võte olla hävingu enda säilitamine. Ameerika arhitekt Lebbeus Woods (1992) eristab monumente, mida on kasutatud hävitava relvana ja on osa sõjasüsteemi õigustamisest ning vastandab neile hoiatavaid sõnumiga ja rahu kaitsvat arhitektuuri. Viimase kirjeldusega viitas ta 1992.aastal Sarajevo piiramisega kaasnenud purustustele. Woods kirjeldas neid kui kärnasid ja arme:

„Leina loomulikud staadiumid ei pruugi küll olla kaunid konventsionaalse esteetika silme läbi, kuid nende ilu väljendub nende eksistentsiaalses olemuses.“

Arhitektuur koos kõikide oma hävingu jälgedega sümboliseerib inimkonna vaimujõudu, vastupidavust ning laastamistöo ohvrite tahet elus püsida. Pikalt hoiti mälestusena alles hävinud Oslobodenje ajalehe toimetuse hoonet kui armi linnaruumis. Sümbolse mälestusena on siiani kindlaks määramata autorlusega Sarajevo Roosid, kus veripunase värviga on tähistatud kõnniteedel mürskude tekitatud augud. Silmapaistev meenutus aset leidnud hävingust, surmast ja kannatustest.

Arhitektuur koos kõikide oma hävingu jälgedega sümboliseerib inimkonna vaimujõudu, vastupidavust ning laastamistöo ohvrite tahet elus püsida. Pikalt hoiti mälestusena alles hävinud Oslobodenje ajalehe toimetuse hoonet kui armi linnaruumis. Sümbolse mälestusena on siiani kindlaks määramata autorlusega Sarajevo Roosid, kus veripunase värviga on tähistatud kõnniteedel mürskude tekitatud augud. Silmapaistev meenutus aset leidnud hävingust, surmast ja kannatustest. Disaineril on mitmeid võimalusi mälestusmärkide, ruumi ja asukohaga luua tähenduslikult ja ideoloogiliselt laetud kohti. Parimal juhul katab monument ideoloogilist narratiivi, tuues esile ja õigustades kannatajate ja ohvrite lugu, kui mõjub tervendavalt, aidates mineviku traagikaga leppida ja rahu leida.

Skeem 4. Pronkssõduri, Vabadussõja võidusamba ja kommunismiohvrite memoriaali esteetika võrdlus. (Autori joonis)

Foto 7. Kommunismiohvrite memoriaal Maarjamäel. (Foto autor: Arne Maasik)

Foto 8. Sarajevo roos. (Foto autor: @andrea)

3 MEMORIAALIDE KASUTUS

Eelnev peatükk tutvustab memoriaalide eesmärki olla mälu kollektiivi edasikandja ning kuidas vorm aitab soovitud narratiivi kanda. Tamme (2008:49) hinnangul on igaviku ihalusest hoolimata võimatu monumendil säilitada oma esialgset tähendust. Iga uus põlvkond kirjutab oma mälu kollektiiviga narratiivi üle ning muudab selle rolli ühiskonnas. Valitsev poliitiline ja kultuurne eliit väljendab oma käitumisega (nt mälestustseremooniad, korrashoid, ignoreerimine) eelistatud suhtumist esindatud mineviku sündmustesse. Hoolimata avalikust survest, ei saavuta demokraatlik riik aga kunagi täielikult homogeenset mälu kollektiivi. Avalikus ruumis, eriti niivõrd mitmekesisel nagu linnaruum, on lai kasutajaring eri huvide, kogemuste ja vaatenurkadega. Kõigil neil on oma taju monumendist, mis võib minna kokku või vastuollu rajajate eesmärgiga ning valitseva ühiskonna eliidiga. Kord rajatud, muutuvad mälestusmärgid sotsiaalseks omandiks (Bellentani, 2021:18).

Monumentide ja memoriaalide narratiivi valivad ja vormivad rajajad, kes omakorda võib jaotada tellijateks – riik, kohalik omavalitsus, kogukonna esindus- ja disaineriteks – arhitektid, planeerijad, kunstnikud, projekteerijad ja ehitajad (Yifachel et al, 2001:4). Rajajad, kes on mõjutatud oma kultuuriruumist, kannavad oma ideoloogilised eelistused alati loodud mälestusmärkidesse, väljendades seda konkreetsete sümbolite või abstraktsema ruumiloo kaudu. Kuidas seda sõnumit ja selle ideoloogilisi tähendusi kasutajad (monumendiga kokkupuutuv publik) omaks võtavad, sõltub nii monumendi vormilisest ülesehitusest kui ka konkreetse vaatleja tegevusest.

Käesolev peatükk vaatleb lähemalt, millist rolli mängivad eri osapooled mälestusmärgi rajamisel ja kasutamisel. S. Tanovic (2019:108) toob välja, kuidas ametlikult mälestamisväärses määramine ajendab sündmuse muutumist kollektiivse mälu osaks. Narratiiv, mida memoriaalid ja monumendid endas kannavad, aitab kinnitada kogukondlikku ja rahvuslikku identiteeti. Mälestusmärkide kasutajad hoiavad oma rituaalidega elus usku, et ajaloo sündmustel on tähendus (Winter, 2008:61). Tavade hääbudes kaotab ka mälestusmärk oma tähenduse. Seega on kasutamisiisid mälestusmärkide säilimisel kriitilises rollis. Vaatleja oma käitumisega monumendi või memoriaali ümber otsustab selle relevantsuse ühiskonnas. Savage (1999:4) on väljendanud sama mõtet:

„Ei kõnele mitte väljakud ega monumendid, vaid inimesed, kes omistavad neile tähendusi.“

3.1 Rajajate eesmärk

Mälestusmärkide püstitamise eesmärk ei piirdu reeglina ainult mälestamise ja leinaprotsessiga, tegemist on ka ajaloolise õigluse otsinguga ning sooviga sõna otseses mõttes kirjutada oma lugu kivisse. Peatükis 2.1 Memoriaalide eesmärk on välja toodud mälestusmärkide ja rahvusliku poliitika vaheline seos: lisaks mäletamisele ja tähistamisele esindavad monumendid kindlat nägemust minevikust, olevikust ja tulevikust ning sellega kinnitavad võimupositsioonil olijate maailmavaadet. Lotman (1990:127) kirjeldab, kuidas rahvuslik eliit kasutab monumente kui vahendeid, millega õigustada ja kinnitada oma poliitilise ja kultuurse võimu ülemlikkust, esitledes oma ideid kui antud kultuurile keskseid motive. Sellega soovitakse kasutajatele memoriaalide kaudu väljendada ideaale, mille poole pürgida.

Mälestusmärgi loomisel on tellija soovil ja motivatsioonil oluline roll, disainerile jääb võimalus pakkuda nende eesmärkide ruumiline lahendus. Hea disaini alus on visuaalne ja tajudel põhinev lähenemine, mis määratleb monumentide ning memoriaalide, seega neid esindavate ideede püsivuse ajas ja ruumis. Võimalikke valikuid

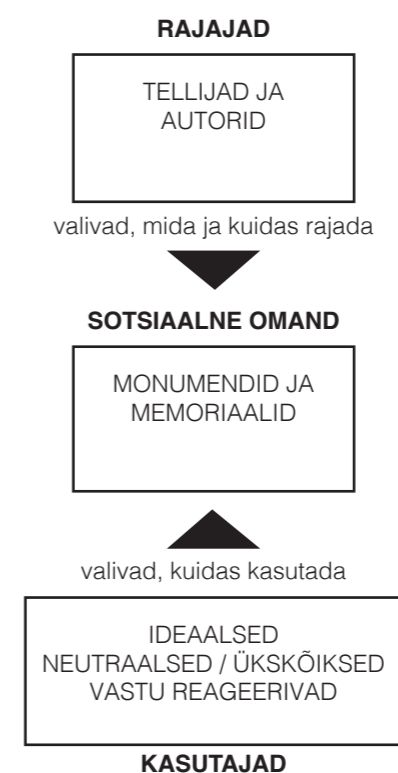
piirab rahastamise küsimus, mille jaoks ning mille arvelt mälestusmärk rajatakse. Arvestada tuleb kannatanutega, kellel on oma nägemus, kuidas läbielatud vägivald peaks olema esindatud järeltulevatele põlvkondadele. Arhitektil, kes mälestusmärki disainib, tuleb arvestada kõikide osapoolte soovide ning vajadustega.

Kaasaegsed memoriaalid tihti tegelevad lisaks mineviku esindamisele ka olemasolevate probleemidega ja proovivad arvestada tuleviku võimalikke stsenaariume. Konteksti mõistmine, eriti privaatse ja avaliku rolli kaasamine memoriaalide arhitektuuris annab võimaluse esindada kannatanuid ning olla vahend keerulise mineviku käsitlemiseks. Peamine küsimus memoriaali loomisel on disainida keskkond, mis kaasab erinevaid vaatlejaid ja kasutajad nende ootuste ja nõudmistega. Sama rõhuasetuse seab Taović (2019:15), tuues esile, et memoriaalid võimaldavad tulevastele põlvkondadel traumaatilist mineviku käsitleda. Memoriaalid saavad olla üleminekuruumid mineviku kogemuse ja oleviku tõlgendamise vahel, parimal juhul ka tuleviku narratiivi loomisel.

„Arhitektuuri roll ei ole luua kujudele või tunnetele tugevat esiplaani, vaid rajada raamistik arusaamiseks ja laiendada silmapiiri mõistmiseks.“ (Pallasmaa, 2012:31)

Riiklikult olulise monumendi või memoriaali rajamisel on roll nii autoritel kui disaineritel, et saavutada ühtselt mõistetav ja aktsepteeritav sõnum mälestusmärgi vaatlejatele. Võib aga juhtuda, et inividid tõlgendavad ja kasutavad memoriaale viisil, mida algne tellija ja disainer ei osanud kuidagi ette näha. Whelan (2002:522), uurides Briti monarhiale rajatud monumente Dublinis, põhjendas monumentide arvel rahulolematuse väljendamist järgnevalt:

„Samad omadused, mis muudavad avalikud monumendid nii väärtuslikeks populaarse režiimi toetamisel, põhjustavad ka nende hävingu, kui mainitud režiim langeb.“

Skeem 5. Pronkssõduri, Vabadussõja võidusamba ja kommunismiohvrite memoriaali esteetika võrdlus. (Autori joonis)

3.2 Memoriaalid ja kasutajad

Memoriaalidel võib olla mitmetahulisi tõlgendusi, mis alati ei vasta tellija ja autori esialgsele visioonile. Eliit proovib memoriaali kaudu esile tuua domineerivat narratiivi, kuid individid/kogukonnad võivad seda tõlgenda täiesti ootamatul viisil. Kasutaja tõlgendus sõltub nii individuaalsest kui ka kollektiivsest teadmiste ja väärtuste süsteemist.

Monumentide kasutamist analüüsid on oluline meeles pidada, et etniline päritolu ei ole ainuke mõjur monumentide tõlgendamisel. Tõlgendamise dimensioone mõjutavad mitmed teisedki tegurid, näiteks vanus, sugu, haridustase, tööhõive, eriala ning poliitilised uskumused (Bellentani, 2021:39). Vabadussamba mõjuala kasutus tänavaspordi alana on näide erinevast väärtusruumist. Maarjamäe memoriaali kasutus Nõukogude Liidu langenud sõduritele aga on põlvkondade vahetumisega praktiliselt kadunud ning seeläbi ka esialgse funktsioon. Auster (1997:225) on kirjeldanud mälestusmärke mitmehäälsena, rõhutades sellega vaatleja rolli tähenduse andmises. Erinevad tasandid, kuidas kasutaja suhestub monumentidega, on F. Bellentani (2021: 42) jaotanud nelja kategooriasse ning käesoleva töö autori poolt tõlgendatud järgnevalt:

- **kognitiivne dimensioon** viitab teadmistele, mis kasutajal on monumendi kohta. See moodustab raamistiku, mille kaudu kasutajad hindavad ideaale, sündmusi ja isikuid, mida monument esitleb;
- **väärtuspõhine dimensioon** arvestab kasutaja isiklike arvamusi ja väärtushinnanguid, mis mõjutab, kas monumenti suhtutakse positiivselt või negatiivselt;
- **emotsionaalne dimensioon** määratleb, milliseid tundeid ja emotsioone monument tekitab selle kasutajates. On võimalik, et sama monument tekitab meeldivaid tundeid ühes kasutajas, samal ajal tuues teisel esile ebamugavaid mälestusi;

- **pragmaatiline dimensioon** uurib, kuidas kasutajad käituvad monumendi mõjulas. Mõned viisid, kuidas mälestusmärgi suhestuda, on näiteks tähelepanelik või ükskõikne läbimine, mälestamise ja leina rituaalid, vaatamisväärsusena hindamine, õppimine, poliitiline protest jne.

Vaadeldes ühte monumenti välja toodud dimensioonide kaudu, on kergem analüüsida kasutaja reaktsiooni ning selle põhjal hinnata, kas monument saavutab tellija ja autori soovitud tulemust. Üldistatult võib jagada kasutajad kolme gruppi:

- **ideaalne kasutaja** jälgib tellija ja autori poolt kujundatud kasutust. Mälestusmärgi esindatud narratiiv jõuab kognitiivselt kasutajani ning kinnistab või muudab emotsioone ja väärtushinnanguid tellija soovitud suunas. See väljendub ettenähtud viisil kasutamises – monument on avalikus ruumis märgatud, selle mõjulas käitatakse aupaklikult ning viiakse läbi sobilike mälestusrituaale;
- **ükskõikne või neutraalne kasutus** juhtub reeglina, kui mälestusmärk ei tekita kasutajas väärtuspõhisest või emotsionaalset dimensiooni. Mõnikord võib põhjus olla ka puudulik teadmine mälestusmärgi tähendusest. Ükskõikne kasutus võib tabata abstraktseid memoriaale, kus puudub tugev sümbolika või kergesti loetavad narratiivid, näiteks Maarjamäe memoriaali kasutamine vaateplatvormina. Ükskõikne kasutus on teadmatuses tulenev kontekstiväline kasutus, mis ei sobitu tellija ja mälestatud kogukonna esindajate nägemusega. Näitena võib tuua memoriaali taustal ilupiltide tegemist, mis on tekitanud poleemikat nii Eestis kui välismaal;
- **vastureaktsioon** on reeglina otsene poliitiline vastuseis mälestusmärgis esindatud sõnumitele. Poliitiliste ja ideoloogiliste sõnumite tõttu on monumendi ründamine hea võimalus väljendada rahulolematust institutsioonide vastu, mida mälestusmärk esindab. Vastureaktsioon võib sisaldada protestiaktioone monumendi mõjulas, nagu kogunemised, performance'id, kontserdid, kuni otsese sekkumiseni, nagu ülevärvimine, sodimine, lõhkumine või eemaldamine.

Foto 9. Näide ükskõiksest kasutamisest. Fotosesioon Maarjamäe Kommunismiohvrite memoriaalis. (Foto autor: Jaak Vislap)

Foto 10. Näide vastureaktsioonist. Ukraina värvides punamonument Sofias pärast 2014. a sissetungi. (Foto autor: Vassia Atanassova)

Jaotuse järgi võib eeldada, et mälestusmärgi disainis on oluline arvestada publiku eelnevate teadmistega kui ka edastada soovitud sõnumit piisavalt selgel ja loetaval moel. Mida rohkem tõlgendamiseruumi monument või memoriaal enda ümber jätab, seda lihtsam on selle erinevaid tähendusi anda.

„Nõnda nagu tekst, kuigi võrdlemisi hõre, nii ka monument kehastab endas määratlemata ja võib ka öelda, abstraktseid potentsiaalseid tähendusi. Tähendused muutuvad konkreetseks läbi aktiivse vaatlemise/lugemise. Vaatleja peab, nagu iga teksti puhul, täitma puuduolevad lüngad ja koostama enda jaoks terviku.“ (Auster, 1997:225)

3.3 Memoriaalide kasutus Eesti näitel – Vabadussõja võidusammas

Pärast NSV Liidu lagunemist ja Eesti taasiseseisvumist oli varasema režiimi monumentide mahavõtmine ja eemaldamine selge märk poliitilisest muutusest. Linnaruumi rajati mitmed uued monumendid, kujutamaks kaasaegset poliitilist narratiivi, aidates sellega kaasa rahvusliku mina-pildi tekkimisele. Eestis nagu mitmeski teises üleminekuühiskonnas toimus kultuuriline taasleiutamine. Kultuuriline taasleiutamine viitab siin kontekstis konkreetsetele tegevustele, mille eesmärk on anda ehitatud keskkonnale spetsiifiline uus tähendus disaini, uuendamise, ümberehitamise, ümbertõstmise või eemaldamise näol. Käesolev töö vaatleb, kuidas ühe Tallinna olulisema linnaruumi ümbermõtestamine on toimunud Vabaduse väljaku ja Vabadussõja võidusamba loomise näitel.

Noorel Eesti vabariigil oli Vabadussõja (1918-1920) järgselt suur motivatsioon avalikus ruumis võimusümboleid üles seada. Vahemikus 1922 -1940 rajati Eestis ja liitlasriikides 149 mälestusmärki Vabadussõja auks (Viljat, 2008). Nende kõikide kulminatsiooniks planeeriti Vabadussammast Tallinna keskele väljakule, mis sümboliseeriks Eesti riigi saamisluugu ja võidukat tulevikku.

Foto 11. Alar Kotli ja Ernst Kesa 1937. aasta Vabaduse väljaku kavand. (Eesti Arhitektuurimuuseumi arhivaal)

Vabadussamba rajamise eellugu algab Eesti esimese vabariigis, kus pärast mitmeid ebaõnnestunud kavandeid (1923. a Amandus Adamsoni kavand “Kalevipojast ja Sarvikust” ja 1931. a Elmar Lohki ja Edgar Kuusiku „Pro Partia“) osutus võidutööks Alar Kotli ja Ernst Kesa Vabaduse väljaku planeering koos 67 meetri kõrguse Vabadussõja monumendiga. Pomposse monumendi taustaks planeeriti 110-meetrise fassaadiga Kohtupalee (Tamm, 2008:26-209; Bellentani, 2021:78-79). Suurejooneline kavand sobitus Pätsi-aegse autoritaarse riigikorraldusega, olles korraga esinduslik ja domineeriv. Eesmärk oli näidata Eesti esindusväljakul jõudu ja rikkust. Rajamise lisamotivatsioon oli ka Läti vabadusmonumendi avamine 1935.aastal. Planeering jäi pooleli 1939. aastal II maailmasõja alguse tõttu ning 15 aasta jooksul kogutud raha kasutati Töötava Rahva kultuurihoone püstitamiseks (Tamm, 2008:29). Pärast Eesti taasiseseisvumist tõusis Vabadusesamba ideekavandid taas päevakorda. 2001. aastal korraldati Vabaduse väljakule ideekonkurss ning 2005. aastal valiti välja täpne asukoht Harjumäe küljel ning asetati nurgakivi. 2007. aastal Kaitseministeeriumi korraldatud konkursi võitis kavand „Libertas“ (autorid Rainer Sternfeld, Andri Laidre ja Anto Savi) ja ehitustööd algasid 2008. aasta juulis.

Vabadussõja võidusamba eesmärk oli olla rahvuslik esindusmonument sõjas langenute auks (Bellentani, 2021 :83). Tamme hinnangul on tegemist Eesti „olulisema riikliku mälupoliitika otsusega taasiseseisvumise jooksul“. On vaieldud, et pronksiöö rahutuste järel tekkis soov linnaruumi täiendada poliitiliselt sobilikemate monumentidega ning Vabadussõja sammas on otsene vastureaktsioon 2007. a kevade sündmustele. Kaljundi (2009:44) nimetab Vabaduse väljaku ümberkujundamist ennekõike poliitiliseks vastuseks Pronkssõduri kriisile. Väide aga ignoreerib samba rajamise pikka eellugu. Konkurss kuulutati välja 14. märts 2007, rahutused, mis said meedias nimetuse pronksiöö, toimusid hiljem, 26.aprillil.

Rahutused ja ühiskondlikud pinged avaldasid valmimisprotsessile siiski mõju. Valitsuse eestvedamisel toimus konkurss kiiresti – 12 žüriiliikmest seitse hääletasid võidutöö poolt kohe pärast Pronkssõduri teisaldamist (Belobrovtsava, 2008:12). Kiirustamine mõjutas ka Vabadussamba kontseptuaalselt disaini – Kaitseministeeriumi eestvedamisel viidi projekti sisse mitmeid muudatusi, kaasaarvatud materjal valik ja sümbolika ristil (Bellentani, 2021:94). Kõike seda tehti avalikku arvamust kaasamata ning lõplik disain tekitas vastakaid arvamusi nii erialaspetsialistide kui tavakodanike seas (Tamm, 2008; Bellentani, 2021; Kalm, 2014).

3.3.1 Vabadussõja võidusamba vorm ja tõlgendus

Esialgse, võidu saavutanud kavandi järgi oleks Vabadussammas dolomiidist ning vabaduseristi keskele süvistatud Eesti merepiiri kujutis. Algset disaini kritiseeriti selle raskepärase üldmulje pärast - materjali valik meenutas liigselt totalitaarset ja Nõukogude Liidu aegset esindusarhitektuuri (Kalm, 2014:119). Kriitika vältimiseks otsustati kasutada kivi asemel klaasist paneele, mida on võimalik seestpoolt valgustada. Muudeti ka ristil süvistatud kujutist. Eesti pinnalaotuse asemel kujutati II liigi esimese järgu Vabaduseristi, mis sümboliseeris Eesti iseseisvussõda ning on kõrgeim tunnustus isikliku vaprus eest. Kõnealust tunnustust pole seni ükski isik pälvinud ning eesmärk oli „sümboliseerida austada kõiki eestlasi“ (Eesti Kaitseministeerium, 2009). Vabaduseristi kasutati mitmetel mälestusmärkidel esimese vabariigi ajal ning Vabadussõja võidusambaga toodi vana traditsioon uuesti ellu.

Poliitilisel ja kultuurisel tasemel on Vabadussõja võidusammas Eesti taasiseseisvumise kõige olulisem monument (Bellentani, 2021:96). Bellentani (2021:102) toob esile valitsuse kolm põhilist eesmärki: teeninda poliitilist poolehoidu valijate seas, kes tungivalt soovisid memoriaali püstitamist (näiteks Vabadussõjas osalenud sõdurite sugulased); lõpetada avalikus ruumis monumentide ümber tekkinud konfliktid, mis olid 2000. aastatel üles

kerkinud; kinnistada ja heroiseerida rahvusliku mälu ja identiteeti. Monumendil püstitamisel oli oluline roll 2007. aasta valmistel, mis motiveeris ja aitas hoida tollasel valitsusel (Reformierakond Andrus Ansipi juhtimisel koos Keskerakonna ja Rahvaliiduga) kontrolli samba püstitamise protsessi ja tempo üle. Võrdleme tellija soovitud sõnumi jõudmist kasutajateni läbi vormi valiku eelnevalt välja toodud nelja tõlgenduse kaudu.

Tellijaja jaoks ideaalne kasutaja suudaks korrektselt mõista samba sümbolikat kognitiivsel tasemel. Kasutaja peaks lähenema memoriaalile aupaklikult ning austama Vabadussõjas toodud ohvreid, emotsionaalses dimensioonis tundma leina ja uhkust. Riiklikud mälestusüritused aitavad kinnitada monumendi tähendust. Tähtsust väljendab samba ja selle ümbruse hoolikas korrashoid – talvel on selle mõjualas lumi koristatud, kevadel ja suvel ümbritsev haljastus hooldatud. Mälestustseremooniade välisel ajal on aga memoriaali külastus pigem vähene või erinev soovitud kasutustest, näiteks rulade ja ratastega trikitamine. Sobilikku kasutamise suunamiseks on Tallinna linn asetanud mälestusmärgile teavitavad infotähised.

Mälestusmärgi vähest kasutust võib põhjendada väheste kognitiivsete teadmistega sümbolika kohta. Samba ikonograafia ei ole üheselt mõistetav. Kvalitatiivsete uuringute analüüsi põhjal võib järeldada, et Vabaduseristi sümbol ei kõneta puuduvate teadmiste tõttu kasutajaid, järelikult seos Vabadussõjaga ei ole kollektiivselt ühine. Kohalikus kultuuriruumis sümboliseerib rist kristlust – seos, mida Jaani kiriku vahetu lähedus veelgi rõhutab. Vabadussõja olulisust Eesti riiklikus mälu poliitikas rõhutab ka Gustav Suitsu 1919. aasta luuletus, mis on süvistatud samba-tagusele seinale. Luuletuse kujutis monumendi kõrval on võrdlemise väike ja tagaplaanil, selle lugemiseks tuleb liikuda üles kõrgest trepist. Nii teose pealkiri kui ka tekst on esitatud ainult eesti keeles ilma selgitava infota Gustav Suitsu olulisusest kohalikus kultuuriruumis. Ideaalselt kasutajalt eeldatakse taustateadmisi sümbolite tähendusest, kuid see vähendab monumendi hariduslikku väärtust nii muukeelsete elanike kui turistide seas.

Vähene kasutus võib tuleneda samba paigutusest. Igapäevane mööduja on samba jalamist tunduvalt madalamal – kõrge trepistik eraldab mälestusmärgi kasutajast. Ruumis kõrgemale asetamine ja visuaalselt domineeriv olek mõjub vaatelejale autoritaarselt. Maastiku arhitekt Merle Karro-Kalberg (2008:9) kirjeldab paigutust järgnevalt:

Foto 12. Rulatajad Vabaduse väljakul pärast Vabadussõja võidusamba juurest eemale ajamist. (Foto autor: Laura Oks)

„Vabadussamba lahendus on üsna staatiline. Kaugelt vaadates on see (monument, toim) üsna suursugune, kuid lahendusena ei julgusta inimesi seal mälestamise rituaale läbi viima. Kõik, mis on hiiglaslik ja üle-elu-suurte proportsioonidega mõjub psühholoogiliselt represseerivalt ning tekitab aukartust negatiivses mõttes.“

Võidusamba vormi ja paigutuse valiku tõttu läheb tajutav sõnum vastuollu rajajate eesmärgiga. Väikerahva vabaduse, südikuse ja vastupanu auks olev monument meenutab totalitaarse riigi monumentaalsust. Seega tekib väärtuspõhine dissonants.

Kasutaja emotsionaalset dimensiooni mõjutab nii kognitiivne kui väärtuspõhine arusaam mälestusmärgist. Paigutuse, vormi, materjali ja sümbolika tõttu tekitab Võidusammas kasutajas assotsiatsioone autoritaarse võimuga. Samba rajamisega kaasnev otsustusprotsess ei olnud piisavalt läbipaistev ja avalikkust kaasav, mis omakorda kõneles monumendi sümbolise vabaduse tähenduse vastu. Bellentani (2021:108) hinnangul sai monument avalikes väljaannetes kriitilist tagasisidet kõikide eespool välja toodud põhjuste tõttu, mida toetab ka Lige (2014) hüpotees:

„Väljaku ja samba vahel on tajuda tugevat väärtuskonflikti, mida alateadlikult tunnetavad kõik ruumi kasutajad. Tegemist on kohaga, mis ühteaegu tekitab sümboliseerib au ja vabadust, kui tekitab ka piinlikust“

Vabadussõja võidusamba peaeesmärk on edendada rahvuslikku kuuluvustunnet ning ühtlustada riiklikku mälu kollektiivi (Tamm, 2013:667). Võrreldes erinevaid arvustusi, kvalitatiivseid uuringuid ja kohapealse vaatluse tulemusi, võib öelda, et sambaga pole täielikult saavutanud soovitud tulemust. Monumendi kasutamine (pragmaatiline dimensioon) sõltub kasutajate teadmistest (kognitiivne dimensioon), kas neid teadmisi hinnatakse positiivselt või negatiivselt (väärtuspõhine dimensioon) ja tunnetes, mida monument tekitab (emotsionaalne dimensioon) (Bellentani, 2021:107). Vaadeldes läbi selle prisma Vabadussõja võidusammast, näeme erinevusi ideaalse kasutaja ja tegeliku olukorra vahel. Sammas on hea näide, et monumenti saab kasutada, tõlgendada ja mõista erinevalt, isegi vastupidiselt, selle loojate eesmärgile (Hay, 2004, Bellentani, 2021:108).

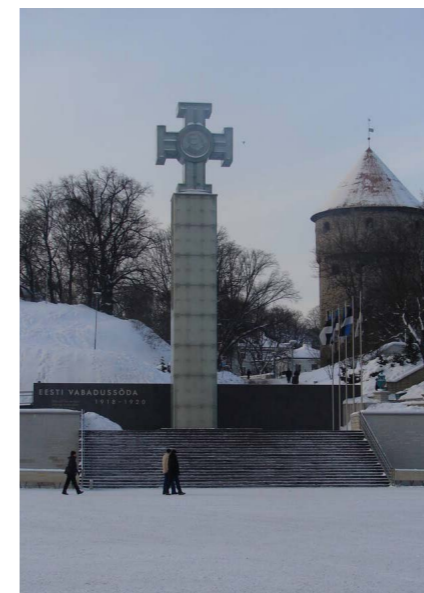

Foto 13 ja 14. Vabadussõja võidusammas ja Kotli kavandatud Maarjamäe kangelaskalmistu obelisk (rajatud 1941.a ja lammutatud 1945.a). (Foto autor: Siim Õiema ja autor teadmata)

4 MEMORIAALID JA KONTEKST

Kultuur on sotsiaalne konstruktsioon, mis aktiivselt ja pidevalt muutub vastavalt hetke olukorra vajadustele (Pellegrino ja Jeanneret, 2006). Kultuuritaust kujundab kasutajate tõlgendusi ja suhtumist memoriaali ning käitumist selle mõjualas. Eelnevate peatükkide põhjal võib järeldada, et mälestusmärkide rajamine on monumentaalne sümbol valitseva poliitilise ja kultuurse eliidi valikutest. Avaliku ruumi kujundamisega soovitakse juhtida riikliku kollektiivset mälu sobilikus suunas. Monumentide ja memoriaalide tähendus muutub probleemiks, kui poliitiline ja kultuurne kontekst selle ümber muutub.

Konteksti muutumisega toimub kultuuriline taasleiutamine ja ümbermõtestamine. Kultuur on kui „mehaaniline tõlge“, mida iseloomustab pidev abstraktse ja globaalse mõju piiritletud ja kohalikule ning vastupidi (Torop, 2002:593). Asukohapõhine kultuuriline käsitlus annab metoodilise baasi, mille põhjal mõista ja hinnata viise, kuidas memoriaal toetab poliitilist võimu ning taasloob sotsiaalset hierarhiat. Kui ühiskonnas toimuvad suured muudatused, näiteks vahetub poliitiline võim või kujuneb ümber sotsiaalne korraldus, võivad varasemad mälestusmärgid oma ideoloogiliste sõnumitega osutada uues kontekstis sobimatuks.

Kui kasutaja emotsionaalne ja väärtuspõhine arusaam ei sobitu mälestusmärgi ideoloogiaga, tekitab vastureaktsioon. Suurte ühiskondlike muutuste tulemusena võib ümbermõtestamine esineda valitseva eliidi tasemel, kes sekkuvad jõuliselt linnaruumi või hoopis spontaanselt kasutajate poolt. Erinevad ümberrahastamise võimalusi on mitmeid ning igale mälestusmärgile tuleks läheneda individuaalselt. Sekkumine võib tekitada probleeme, kui samale ajalooksündmusele annavad erineva mälu kollektiiviga kasutajad vastanduvad emotsionaalsed ja väärtuspõhised hinnangud (Tamm, 2008:19). Ühele kogukonnale traumaatiline kogemus võib seostuda teisele uhkuse ja identiteediga ning tekkivad pinged võivad kulmineeruda rahutuste ja vägivallega (monumentide sõda Eestis, BLM liikumine jne). On oluline mõista, et sotsiaalselt ja poliitiliselt keerulistes olukordades ei ole mälestusmärgid algpõhjus, vaid kanal, kuhu kogunenud frustratsioon suunatakse.

Käesolev peatüki esimene pool vaatleb, kuidas muudatused ajaloonarratiivides mõjutavad meie taju mälestusmärkidest. Mida suuremad paradigma nihkumised, seda tõenäolisemalt muutuvad monumendid avalikus ruumis sobimatuks. Peatüki teine pool pakub võimalusi sobimatute monumentide käsitlemiseks, kaaludes erinevate lähenemiste positiivseid ja negatiivseid külgi.

4.1 Memoriaalide geopoliitiline mõju kontekstile

20. sajandil on Ida-Euroopa riigid olnud globaalsete sündmuste keskpunkt kui võtta aluseks sõjaohvrite mastaapi. Hinnanguliselt 14 miljonit inimesest surid Balti riikide, Poola ja Ukraina pinnal vahemikus 1933-1944 (Snyder, 2010). Natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liidu võimude vahetuste ja kaasnenud terrori tulemusena on piirkonnas kollektiivne ajalugu mitmeid kordi võimude poolt ideoloogiliselt üle kirjutatud, muuhulgas ka monumentide ja memoriaalide kaudu. Puhtalt poliitilisi monumente, mis ülistavad võõrvõimu, on avalikust ruumist lihtsam eemaldada, eriti kui kasutajate väärtushinnangud ja emotsionaalne side on ülekaalukalt eemaldunud selle tähendustest. Keerulisem on memoriaalidega, mida võib kaitsta hauarahu, langenute järeltulijad, kunstiline või ajalooline väärtus.

Terror, mida kaasnes 20. sajandi keskpaiga poliitiliste sündmustega ning selle järgnenud okupatsioon, on jätnud mitmed isiklikud ja kollektiivsed traumad protsessimata. Poliitika on mälu kollektiive alla surunud ja erinevate

ajaloonarratiividega ühiskonnagrupid segi paisanud. Seetõttu tekitavad eelmise sajandi monumendid siamaani ühiskonnas vastakaid tundeid. Eesti on hea näide postsovetlikust ühiskonnast, kus rahvuslik enamus on võõrvõimu tõttu olnud pikalt vähemuse rolli surutud. Pärast 1991. aasta taasiseseisvumist on eestlased oma riigis nii rahvuslik kui ka poliitiline enamus, kuid raske oli eristada varasemat võõrvõimu kultuuri kohalikust. Nõukogude Liidu aegsed kunstiteosed, arhitektuur, muuhulgas ka memoriaalid olid alati mingi määral mõjutatud või suunatud tollase propaganda poolt. Mälestusmärgid kannavad endas paratamatult rajajate väärtushinnanguid ja seega tekitavad linnaruumis vastuolulisi tundeid.

Kultuuriline kontekst võib oluliselt erineda geograafilise asukoha põhjal. Aro Velment (2022) võrdleb Eesti punamonumentide avalikust ruumist eemaldamise kampaaniat Ukraina-Vene sõja valguses ja USA-st alguse saanud ning globaalseks fenomeniks muutunud Black Lives Matter (edaspidi BLM) liikumist, mille üks väljund oli konföderatsiooni, kolonialismi ja natsismi taustaga mälestusmärkide ründamine. Mõlema liikumise eesmärk on konteksti arenemise tõttu muuta avalikus ruumis erinevate mälu kollektiivide esindatust. Võrdleme monumentide ümber tekkinud poleemika põhjuseid, avalikku diskussiooni ja tulemusi nendes ajalooliselt ja geopoliitiliselt erinevates kohtades.

Viimase ja praegugi veel toimuva punamonumentide eemaldamise motivaator Eestis on 2022. aastal alanud Ukraina sõda, kus inimsusevastaseid kuritegusid paneb toime Venemaa Föderatsioon Vladimir Putini juhtimisel. Viimase sõnul on Nõukogude Liidu lagunemine 20. sajandi suurim traagika (ERR, 2005) ning seostab nõukogude sümbolikat praeguse riigivõimuga. Eesti, olles Venemaa naaberriik ja varasemalt monumentide ümber tekkinud rahutuste juures näinud vaenulikkust õnestanistegevust (Tamm, 2008; Bellentani, 2021), leidis, et Nõukogude Liidu sümbolikaga punamonumendid on muutunud julgeolu ohuks (Danilson-Järg, 2022). Vabariigi valitsus otsustas okupatsioonisümbolitega monumendid avalikust ruumist teisaldada ning sobivuse hindamiseks moodustati Riigikantselei juurde salastatud töörühm (Riigikantselei, 2022). Töörühm avalikustas tulemused 23. novembril 2022: kokku kaardistati 322 okupatsioonivõimu mälestusmärki ja hauatähist, millest 244 tuleb eemalda või

Foto 15. Punaväeosade mälestustahvlite eemaldamine Maarjamäelt 6. oktoober 2022. (Foto autor: Priit Mürk)

asendada neutraalse hauatähisega. 73 objekti lubab riik alles jätta. Ainult nelja monumenti ja memoriaali peeti piisavalt oluliseks, et otsuse tegemiseks on vajalik avalik arutelu (Riigikantselei, 2022). Viimaste hulka loeti ka Maarjamäe memoriaal, kuigi töörühma tulemuste raporti ilmumise ajaks olid punasümbollikaga mälestustahvlid juba eemaldatud

Riigi otsust punasümbollikat eemaldada on kritiseerinud mitmed autorid, muuhulgas Eesti loomeliidud oma pöördumisega Eesti Vabariigi Valitsuse poole (Eesti Ajakirjanike Liit et al, 2022). Mõistetakse poliitilist initsiatiivi, kuid taunitakse vähest avalikku arutelu ning salastatud otsustusprotsessi. Põhiline kriitika on aga kogu protsessi politiseerimine. Kiirustamise taga nähakse valitsuse soovi koguda hääli 2023. aasta Riigikogu valmistel, mis meenutab eespool analüüsitud Vabadussõja võidusamba valmimist. Polariseeriv poliitika viib valima, kuid ei aita kaasa integreerimisprobleemidele ühiskonnas. Lauseemaldamise tulemusena on mitmed unustatud monumendid taaskord tähelepanu pälvinud ja tõusnud huviorbiiti.

Tänavu Eestis toimuv mälestusmärkide eemaldamise motivatsioon tuli ennekõike valitsuse tasemelt ja võib vaielda, et üks põhjus oli poliitiline dimensioon. See erineb BLM- liikumisest, kus monumentide reaktiveerumine linnaruumis algas rohujuures tasemelt. Kokku on Ameerika Ühendriikides avalikus ruumis püsitatud üle 700 konföderatsiooni monumendi ja memoriaali. Vahemikus 1865-2015 eemaldati avalikust ruumist ainult viis mälestusmärki (siin ja kõik järgnevad USA monumentide eemaldamise info on pärit Southren Poverty Law Center'i aruandest). Pärast 2015. aastast Charlestoni kiriku massitulistamist kerkis päevakorra rassistliku alatooniga monumentide sobivus linnaruumis. Monumentide eemaldamise initsiatiiv kasvas, kuid tempo oli aeglane, vastuseis oli nii osariigil kui ka kogukondlikul tasandil Paremäärmuslikud liikumised organiseerid end monumente ja selle väärtusi kaitsma, mis kulmineerus 2017 Unite the Right (eesti k Ühendage parempoolsed) kogunemistega. Monumentide eemaldamise vastased nimetasid protsessi „ajaloo kustutamiseks“ ja „pärandi hävitamiseks“. Mõned lõunaosariigid võtsid vastu seadusi, et piirata või keelata avalike monumentide eemaldamist või täiendamist.

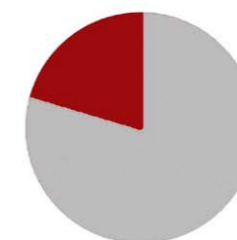

Foto 16. President Andrew Jacksoni monumendi eemaldamine protestorite poolt Valge Maja ees. (Foto autor: Drew Angerer)

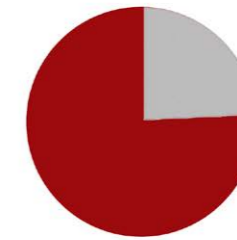
Mälestusmärkide eemaldamise pooldajad nägid monumente mitte kui mälestamisega seotud memoriaale, vaid afro-ameeriklaste hirmutamise ning valge rassi ülemvõimu kinnitamise sümboliteid. Neile tundus sobimatu, et kodusõja kaotajate poole esindajad, kes muuhulgas võitlesid mustanahaliste orjuse poolt, on avalikus ruumis aukohal. Konföderatsiooni aja monumendid ja memoriaalid eitavad mustanahaliste traumaatilist põlvkondadeülest kogemust, mis mõjutab neid siiani. 2017.a Charlottevilles'is muutusid monumentide poolt ja vastu protestid vägivaldseks, kus üks inimene hukkus ja mitukümmend said vigastada. Eriolukord, mis tekkis mälestusmärkide ümber, kiirendas ajutiselt nende eemaldamise protsessi. 2017.a jooksul kõrvaldati 36 monumendi, 2018-2019 ainult 12. Rassismil ja ebaõiglusel põhinevad pinged saavutasid haripunkti 2020. aastal pärast George Floyd'i mõrva. Protestid laienesid USA-st globaalseks ning järgneva kahe aasta jooksul eemaldati, vandaalitati või lõhuti 110 monumendi. Ühendriikides on mäluasutuste ja loomeliitude seisukoht, et monumentide eemaldamine pole ajaloo kustutamine, vaid pigem kutsus üles varasemat narratiivi ümber hindama (American Historical Association, 2017; Society of Architectural Historians, 2020 jt).

Eesti punamonumentide eemaldamist 2022. aastal eristab USA konföderatsiooni monumentidest ennekõike eemaldatavate monumentide maht. Kui Eestis on eesmärk 322 mälestusmärgist eemaldada 244, siis USA-s on hetkel ca 780 monumendist eemaldatud või plaanis eemaldada veidi üle 150 (Eesti Riigikantselei, 2022, Southren Poverty Law Center, 2022). Teine suur erinevus on Eesti otsustamisprotsessi kiirus: sobimatuks kuulutatud monumendid tuleb eemaldada kolme kuu jooksul, USA-s on protsess kestnud aastaid ning konsensust osariikide ja valitsuse vahel pole siiani leitud. Oluline vahe on aga poliitilisel kontekstil. Eesti reaktsioon on naaberriigi agressiooni vastureaktsioon, eemaldamisega antakse sõnum, et kommunismisümbolika ja nõukogude nostalgia jaoks ei ole enam ruumi. Sellega marginaliseeriti ühe vähemuse mälu narratiivi. USA-s oli eemaldamine kogukondliku ja rohujuure taseme algatus ja ühiskonnas olevate pingete vastane reaktsioon. BLM- liikumisega väljendati muuhulgas rahulolematust vähemuse esindatuse üle avalikus ruumis ja sooviti ajalooliselt allasurutud ühiskonnagruppide kogemust tõsta esiplaanile. Mõlema protsessi kokkuvõttev küsimus on sama – kui palju on avalikkuses ruumi erinevate mälu kollektiivide jaoks?

KONFÖDERATSIOONI MONUMENDID USA-s
eemaldatud vahemikus 1865-2021

PUNAMONUMENDID EESTIS
eemaldatud ja plaanitud eemaldada vahemikus 2022-2023

- eemaldatud või eemaldamist ootavad monumentid
- säilitatavad või arutluse all monumentid

Skeem 6. USA konföderatsiooni monumentite koguarv ja eemaldatud osa võrreldes Eesti punamonumentide koguarvu ja eemaldatud monumentidega. (Autori joonis)

4.1.1 Monumentide sõda

Monumentide sõda viitab Eestis perioodile 2002-2009, mis algas Vabadusvõitlejate Liidu eestvedamisel püstitatud bareljeefiga, kujutades Eesti sõdurid Saksa mundris ja Maueri automaadiga (Brüggemann ja Kasekamp, 2008) ning hinnanguline lõpp oli Vabadussõja Võidusamba avamine Tallinnas. Mitmed autorid on põhjalikult käsitlenud kõiki monumentide sõjaga kaasnenud konflikte ja mõjutusi (Tamm, 2008; Bellentani, 2021; Brüggemann ja Kasekamp, 2008 jt) ning monumente on mainitud ka käesolevas uurimustöös. Hetkel toimuvat uut punamonumentide eemaldamist ilmestavad erinevate mälu-kollektiivide vahelised konfliktid, mis kulmineeruvad monumentide ümber.

Eelneva peatüki põhjal näeme, et mälestusmärkide eemaldamise põhjused võivad saada alguse sisepoliitilistest pingetest või globaalsete sündmuste mõjutusel. Eestvedajad võivad olla riiklikud institutsioonid või rahvuslikud liikumised. Kuna monumendid ja memoriaalid on ideoloogilise võimu esindajad, väljenduvad pinged tihti mälestusmärkidesse suhtumises. Kattago (2008:65) nimetab nn pronksõduri probleemide algpõhjuseks vastuolu, kus mõlemad osapooled keeldusid ajaloolise tõe pluralistliku mõistmise kompromisslahendusest. Kui eestlaste nägemuses on kommunism terroristlik ja totalitaarne režiim nagu fašism, siis ei tohiks ju selle sümbolika olla avalikus ruumis aktsepteeritud? Seevastu venelaste vähemuse silmis oli tegemist Tallinna vabastajatega Natsi-Saksamaa käest.

„Eestis seovad nii venelased kui eestlased monumente rahvusliku identiteedi ja rahvuslike kaotustega: eestlased eesti rahvuslikku identiteediga, vene vähemus Eestis aga vene ja aeg-ajalt nõukogude identiteediga. Mõlemad pooled kinnitavad, et just nende ajalooerisoon kujutab endast rankelikku ajalootõde ehk seda, kuidas asjad tegelikult olid.“ (Kattago, 2008:65)

Mälestusmärgid on oluline riikliku võimu sümbol Esimese Vabariigi algusest saadi. Vabadussõjas ja esimeses maailmasõjas langenute monumendid ja memoriaalid võimaldasid leinata surnuid ning tugevdada kogukondlikku solidaarsust (Tamm ja Halla, 2008:23). Vahemikus 1921-1940 rajati kokku 150 mälestuskivi, -risti ja -sammast (Strauss, 2002). Sümbolse tähtsuse tõttu proovis 1940-1980 ENSV valitsus hävitada Eesti Vabariigi aegsed mälestusmärgid ja rajada uue ideoloogiaga sobivamad.

Eestis on pärast 1991. aasta taasiseseisvumist vähendanud avalikus ruumis ENSV- aegse sümbolika ülekaalu ning kohastanud linnaruumi, tõstmaks esile uusi ideaale. Esimene suurem monumentide eemaldamine toimus vahemikus 1990-1994, mil enamus linnaväljakutelt ja muudest silmapaistvates kohtadest eemaldati nõukogudeaegsed mälestusmärgid. Kattago (2008) käsitluses on sõjamälestusmärgid tsiviliseerumisprotsessi kultuurilised sümbolid ning oskamatu käsitlemise korral võivad muutuda ohtlikuks:

„Kui sotsiaalsed identiteedid on haprad ja ebastabiilsed, siis muutub minevik aardekirstuks, mida käiakse rüüstamas.“

Monumentide eemaldamise laine ajal säilitati ENSV ajal rajatud memoriaalid, näiteks pronksõdur, Maarjamäe memoriaal ja Tartu raadi memoriaal. Memoriaalidel puudub tihti otsene tähistamist sisaldav sõnum ning selle poliitiline alatoon on tihti nõrgem ja kuju abstraktsem. 2022. aasta Ukraina-Vene sõja valguses on kõik monumendid, memoriaalid ja hauatähised uuesti riiklikus huviorbiidis, kuna sõjaolukorras on vähenenud sallivus erinevate mälu-kollektiivide esindatusele avalikus ruumis. Võime järeldada, et monumentide sõda

ei ole üks lõpuni viidud etapp Eesti ajaloos, vaid pidev portsess rahvusliku mälu-poliitika ümberhindamisel. Monumendid on selle protsessi ohvrid tihti faasidena, kui ühiskondlike pingeid kasutatakse ära poliitilise agenda huvides.

Kunstiteadlane Virve Sarapik (ettekanne, 2022) toob välja mõned põhjused, mis monumentide eemaldamine toimub ühiskonnas tihti faasidena:

- eemaldamise taga on tihti siiras soov valus minevik unustada, eriti ühiskonna gruppide poolt, kes on otseselt kannatanud režiimi all, mida monument esindab. Seda valu ei tohi alahinnata;
- 2022. punamonumentide eemaldamise kampaania on väljund Ukraina-Vene sõjaga kaasneva frustratsiooni ja abituse väljaelamiseks. Hävitamisega kaasneb teatav ikonoklastiline nauding ja vabanemine sarnaselt 1988 – 1994 vahemikus eemaldatud punamonumentide lainega.

Planeerimine ja disain on oma olemuselt paratamatult poliitilised, kuid nende rajamine ei tohiks olla poliitika (Bellentani, 2021:171). Monumentide ära kasutamine poliitilistel eesmärkidel võib suurendada ühiskonna polariseerumist ning lõppeda rahutustega.

4.2 Konteksti muutus – mida teha ajalooliste memoriaalidega?

Eelnevas peatükis on välja toodud olukorrad, kus loodud mälestusmärkide algne narratiiv ei sobitu enam oma poliitilise või kultuurilise sisu poolest hetke linnaruumi. Kui monument või memoriaal hakkab piisavalt suurt gruppi elanikkonnast häirima, tuleb teha otsus, kas hävitada, eemaldada või varjata (Hiip, 2022). Järgnevalt on välja toodud mõned võimalused, kuidas käsitleda nii kultuuri- kui linnaruumis kohatuks muutunud monumente ja memoriaale. Aluseks on Federico Bellentani (2021, lk 45 - 55) jaotus,

Foto 17. Maarjamäe memoriaal uues kontekstis. Stseen 2020. aasta filmist "Tenet", režissöör Nolan. (Kuvatõmmis filmist)

millele on lisatud autori tõlgendus ja täiendused. Loetelu ei ole kõikehõlmav, kuid toob esile mõned levinumad praktikad. Mälestusmärk võib olla eri aegadel üle elanud mitu erinevat strateegilist lähenemist.

4.2.1 Jätta monument püsima sellisena, nagu ta rajatud on

Lähenemist võib nimetada ka monumendi hülgamiseks. Idee on jätta monument täielikult puutumata ning säilitada selle algne ümbruskond ja funktsioon, nagu on ette nähtud rajajate poolt. Mittesekkumise eesmärk on lasta monumendid unustusse vajuda, kuna traditsiooniline kasutusviis (näiteks mälestusüritused, paraadid jm) on lakanud ning uusi tähendusi ruumile loodud ei ole. Bellentani (2021:45) nimetab neid möödunud aja jäänukiteks, mis on vaikinud ning puudub huvi nende taastamiseks, ümber disainimiseks või hävitamiseks. Tulemus on nn nähtamatu monument, mida on lihtne ignoreerida. Kattago (2008:54) toob välja, kuidas nähtamatud monumendid sulavad muu linnaruumi taustaga üheks ja on osa igapäevaelu maastikust. Taandades mineviku pelgalt klišeeks, annavad mälestusmärgid võimaluse minevikuga mitte tegeleda. Objektile võidakse viia läbi mõned elementaarsed hooldustööd, nagu muruniitmine ja lumelükkamine, kuid puudub mõtestatud tegevus tähenduse ja narratiivi loomisel.

Ositi sellise saatusega on Allan Murdmaa loodud Maarjamäe memoriaal, kus aeg-ajalt on küll esile tõstetud ideid, mis pooldavad memoriaali konserveerimist kui ka hävitamist, kuid tegelikkuses seisab memoriaal poliitilise eliidi poolt hüljatuna. Kui välja jätta mälestustahvlite eemaldamine 2022. aasta sügisel, on ala pigem ignoreeritud. Kasutaja on leidnud alale neutraalse lähenemise ning selle tõttu on kadunud Nõukogude võimu sümboli aktuaalsus. Memoriaali neutraalsus väljendub hästi filmi „Tenet“ (Nolan, 2020) stseenis, kus abstraktne maastikuarhitektuur jätab mulje futuristlikust maastikust.

Foto 18. Nõukogude Liidu memoriaal Saksamaal, Tiergartenis, mis on konserveeritud vastavalt rahvusvahelisele kokkuleppele. (Foto autor: Eric Gunther)

4.2.2 Konserveerimine, renoveerimine ja rekonstrueerimine

Mälestusmärke, mida peetakse oluliseks nende kultuurilise, ajaloolise ja/või kunstilise väärtuse tõttu, soovitatakse tihti säilitada tulevastele põlvetele. Konserveerimine tähendab monumendi või memoriaali olemasoleval kujul säilitamist, proovides selle loomuliku vananemisprotsessi aeglustada nii aktiivse kui ka meetoodilise sekkumisega kui tarvis. Restaureerimisega proovitakse taastada loomisaegne olukord, täiendades monumendi kadunud osasid või rekonstrueerides puuduv, tervikliku pildi loomiseks (Jokilehto, 1999).

Tavaliselt säilitatakse aktiivselt monumente, millesse kasutajad suhtumine on neutraalne või positiivne. Isegi kui mõne kogukonna jaoks võib tähendus olla vastuoluline, siis riiklikul tasemel hinnatakse seda pärandi osaks ning säilitamisväärseks. Nõukogude Liidu poolt on rajatud mitmeid sõjameemiaale, näiteks Tiergartenis Saksamaal on üks taolisest mälestusmärkidest, mida siiani hooldatakse tulenevalt 1990. aasta konventsioonist „Saksamaa lõplik kokkulepe“, mis muuhulgas määratles NSV Liidu memoriaalide korrashoiu pärast Ida- ja Lääne-Saksamaa ühinemist. Tallinna üks esinduslikum restaureeritud monument on 1901. aastal rajatud Russalka mälestussammas (kavand Nikolai Thammel, teostus Amandus Adamson), mis restaureeriti 2005.aastal.

4.2.3 Asukoha muutus

Asukoha muutus võib osutada sobivaks lähenemisstrateegiaks, kui monumenti ennast peetakse mingi kogukonna seas oluliseks ajalooliseks või kultuuriliseks väärtuseks, kui selle asetsemine silmapaistvas linnaruumis ei ole juhtorganisatsiooni silmis enam sobilik või põhjustab konflikte eri huvigruppide vahel. Asukoha muutus, nt monumendi asetamine linnaruumist muuseumi, proovib tähendusi muuta minevikku kustutamata.

Foto 10. Narva tangi endises asukohas süüdatud küünlad detsembris 2022. (Foto autor: Dimitri Fedotkin)

Tuntuim näide monumendi liigutamisest on nn pronkssõduri transport 2007.aastal Tallinna kesklinnast Tõnismäelt Tallinna Kaitseväe kalmistule. Eesmärk oli säilitada võimalus mälestustseremooniateks - monumendi surnuaeda asetamisega proovitakse keskenduda tähistamise asemel kaotusele ja leinale. Arvestades pingelist poliitilist olukorda, mis 2007.aastal kevadel Tõnismäe asukoha ümber tekkis, oli monumendi liigutamine kompromiss. Poliitiline võim eemaldas selle linnaruumist, lootes sellega lükata ühiskondliku vastuolu silme alt ära.

Asukoha muutusena on levinuim lahendus probleemse monumendi teisaldus muuseumialale. Maarjamäe Ajaloomuuseumi välinäitus sovetlikest/nõukogulikest monumentidest on muutunud poliitiliselt ebasobivad monumendid osaks ajaloost ja haridusest. Lihtsana tunduv lahendus aga ei taba tihti probleemi tuuma, kus näitena võib tuua 2022. a augustis eemaldatud Narva tanki (T-34/85), mis Ukraina-Vene sõja valguses oli sobimatu. Tank transporditi Viimis Sõjaväemuuseumisse, kuid marginaliseerimise asemel on vähemuse tegevus pigem aktiivsem. Iga kuu 22. kuupäeval kogunetakse tanki endises asukohas ja süüdatakse mälestusküünlad.

Iga monument on seotud suuremal või vähemal määral linnaruumiga, milles see asetseb ja asukoht loob narratiivi konteksti ümber. Monumenti teisaldades see kontekst kaob ning tekst muutub, terviklikust toesest jäävad alles lõigud (Raisma, 2022). Kunstiline tervik saab alati liigutamise puhul kannatada. Eemaldamise ja transpordiga kannatab habras ajalooline materjal, ettevaatlik lähenemine on kulukas.

4.2.4 Eemaldamine, kõrvaldamine ja hävitamine

Linnaruumi mitesobivate ja nn probleemsete mälestusmärkide puhul võib üks olukorra neutraliseerimise lahendus olla monumentide või memoriaalide kõrvaldamine avalikust ruumist. 2022.aasta punamonumentide eemaldamise kampaania käigus on põhiline toodud argument poliitiline sobimatus ja julgeolekurisk. Tegemist on konkreetse ja lõpliku lahendusega, millega soovitakse problemaatiline objekt kõrvaldada avalikust ruumist ja ka avalikust diskursusest. Eemaldamisega kaasnevad aga mitmed probleemid:

- majanduslik kulukas. Turumajandusel põhinevas ühiskonnas on raske leida vahendeid mälestusmärkide eemaldamiseks. Piiratud ressursside puhul tekib küsimus, kas raha ei saaks paremini kasutada millegi rajamiseks või vähemuste paremaks integreerimiseks;
- poliitiline vastuolu. Monumentide eemaldamise kampaania 2007. aastal tõi eestvedajate parteile suure toetuse. Vene ajaloolises narratiivis oluliste mälestusmärkide eemaldamine on postsovetlikes riikides toonud Venemaa Föderatsiooni poolt vastureaktsiooni sanktsioonide, kaubanduse vähenemise või diplomaatilise jähnemise näol, äärmuslikel juhtudel ka küber- või sõjarünnakud (Bellentani, 2021:48). 2022. aasta Venemaa-Ukraina sõja taustal on punamonumentide kiirkorras eemaldamisest saanud paraku oluline sisepoliitiline taktika enne riigikogu valimisi, mis on polariseerinud ühiskonda;
- etnilise vähemuse marginaliseerimine. Monumentide ja memoriaalide on tihedalt seotud vähemuse identiteediga ning eemaldamine võib põhjustada tsiviilrahutusi nagu juhtus 2007.a pronkssõduri eemaldamisega;

- religioossed tõekspidamised ja hauarahu. Sõjahauad on Eesis kaitse all ajaloomälestistena ja kui aukoht on ebasobiv, siis reguleerib protsessi sõjahaudade kaitse seadus (<https://www.riigiteataja.ee/akt/12777064>). Avalikkuse huvides on übermatmine seaduslikult lubatud, kuigi mitmetes religioonides on see kohatu või lausa keelatud;
- ajaloo- ja kunstiväärtuse ignoreerimine. Pärandiga tegeledes on oluline meeles pidada, et olevik teeb valikuid mineviku kohta tuleviku jaoks. Hävitamisega võtame tulevastelt põlvkondadelt ära võimaluse anda oma hinnang mälestistele. Kultuuripärandi hea hoiustamise alustala on pööratavuse printsiip – iga sekkumist peab olema võimalik hiljem objekti kahjustamata eemaldada. Miski ei lähe säilitamisega rohkem vastuollu kui objekti hävitamine.

Probleemide loetelu ei ole välja toodud eemaldamise taunimiseks, küll aga peaks pöörama tähelepanu hävitamisega kaasnevale probleemidele ning hindama, kas antud lähenemise positiivsed küljed kaaluvad üles negatiivsed.

4.2.5 Katmine

Eemaldamise alapeatükis on välja toodud mitmeid põhjuseid, miks monumendi hävitamine või ümberpaigutamine on vastuoluline teema. Linnaruumi sobimatu monumendi säilitamiseks on võimalik see katta ajutiselt kinni. Katmine säilitab ligipääsu hariduslikel eesmärkidel, kuid eemaldavad mälestusmärgi visuaalse dominantsuse ruumist. Hea näide on Maarjamäe mõisakompleksi suvesaalis asuv Evald Okase 1987. aastal valminud „Rahvaste sõprus“ pannoomaal. Enamasti on monumentaalmaal piimja klaasi taga varjatud, soovi korral on võimalik pannoo tuua nähtavale (ruumid rekonstrueeriti 2018. a KOKO arhitektide poolt, pannoo konserveerimine H&M Restuudio OÜ koostöös EKA tudengitega).

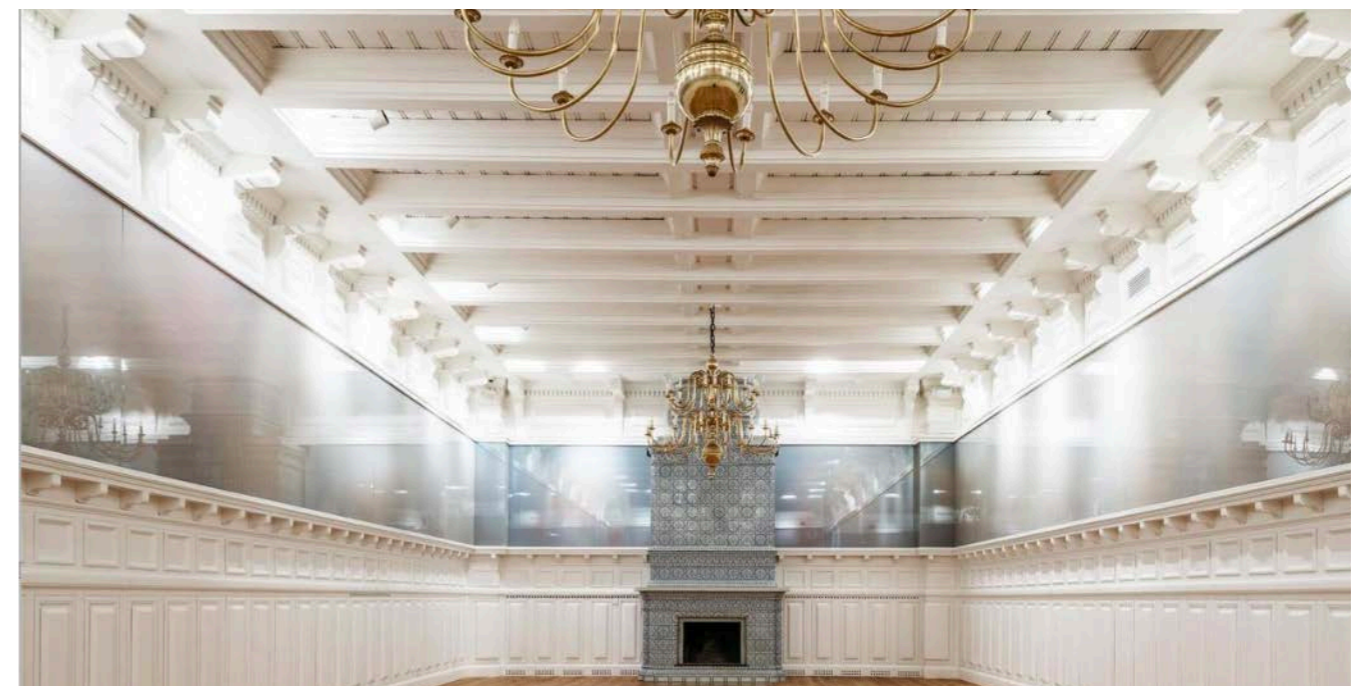

Foto 20. Evald Okase pannoo "Rahvaste sõprus" Ajaloomuuseumis kaetud klaasiga, mille läbipaistvus on reguleeritav. (Foto autor: Tõnu Tunnel)

Foto 21. Evald Okase "Rahvaste sõpruse panno" nähtavana Ajaloomuuseumis (Foto autor: Tõnu Tunnel)

Sarnast lähenemist saab kasutada punamonumentide puhul. Oma ettekandes füüsilise pärandi säilitamise võimaluste kohta tõi Hiip (2022) näitena variandi Ülemiste linnakus, endise Dvigateli tehase aladel asuva nõukogude mälestusmärgi. Koostöös omanikega, kelle maal monument asub, prooviti leida lahendus, mis sobib nii riigi ettekirjutuste kui klientidega. Lahendusena pakuti monumenti katmine perforeeritud plaatidega, mille antav välisilme sobib ümbriseva arhitektuuriga. Lahenduse korral monument säilib in situ, kuid ei domineeri linnaruumis.

Foto 22. Tartu mnt 24, Tallinn - esinduslik stalinistlik korterelamu tehase "Dvigatel" töötajatele. Kas viisnurk on Eesti julgeolukoht? (Foto autor: Tatjana Moisejonok)

4.2.6 Ümbruskonna kohandamine

Memoriaalid ja monumendid on linnaruumiga pidevas dialoogis. Nad lisavad tähenduskihte oma kohaloluga. Samamoodi lisavad asetus ja asukoht mälestusmärgile tähendust ja olulisust. Monumenti või memoriaali hierarhiline asetus ümbritseva suhtes lisab alltekstina tähtsust sündmusele ja sümbolitele, mida mälestusmärk kujutab (vt ka pt 2.2 Mäletamise esteetika). Mälestusmärgi olulisuse tunnetust on võimalik mõjutada ümbritseva linnaruumiga manipuleerides. Näiteks võib soovimatu sõnumiga monumenti visuaalselt varjata, et vähendada selle ideoloogilist kaalu (Ehala 2009:140). Lisaks varjamisele haljastusega võib muuta ümbritsevaid liikumistelgesid, vähendades monumenti tsentraalsust, ehitada selle ümbrusesse vastandava või neutraliseeriva tähendusega rajatisi.

4.2.7 Elementide lisamine või eemaldamine algse tähenduse muutmiseks

Kultuuri- või ajalooäärtusega monumenti võib sobimatuks muuta ühiskonnas taunitav sümbolika. Sirp ja vasar või haakrist lisavad poliitilise narratiivi, esindades totalitaarse režiimi nimel täide viidud terroristlike akte, mistõttu nende eemaldamine avalikust ruumist võib end õigustada. Keeruline on aga tõmmata piiri, millised minevikus loodud elemendid on sobimatud. Estonia saali seinal olev lause „Kunst kuulub rahvale“ on üle värvitud, kas tuleks ka kinni katta Evald Okase, Richard Sagritsi ja Elmar Kitse loodud

Eestis ainulaadne laemaaling, mis kujutab punalippe ja nõukogude ideaale? Kas on võimalik sobimatute elementide eemaldamine objekti kunstilist terviklikust rikkumata? Iga hauatähis, memoriaal ja monument vajavad sellise lähenemise puhul eraldi hinnangut.

4.2.8 Uute monumentide või memoriaalide rajamine

Seni kirjeldatud strateegiate põhiline eesmärk on olnud ümber hinnata olemasolevate monumentid ja nendega kaasnev pärand. Paralleelselt mineviku väärtuste küsimärgi alla seadmise on vajadus väljendada oleviku kultuurilisi- ja ajaloolisi narratiive ning üks võimalus on uute memoriaalide ja monumentide loomine.

Foto 23. Tähenduse neutralimine: Mussolini rajatud Palazzo della Civiltà kasutusel Fendi moemajana (Kuvatõmmis videost)

Uute mälestusmärkide rajamine on võimalus anda hääle varasemalt represseeritud ühiskonnagruppidele, aidates toime tulla kollektiivse traumaga. Olemasoleva monumendi narratiivi saab üle kirjutada või konteksti asetada selle vahetusse lähedusse uue, vastanduva sõnumiga mälestusmärke rajades: olemasolev säilitab oma haridusliku ja kunstilise väärtuse, samal ajal uuem lisab kultuuriliselt ja poliitiliselt sobivama sõnumi. Näitena võib tuua Maarjamäe mäluvälja, kus kolm erinevat memoriaali toovad esile 20. sajandi keskpaiga keerulise ajaloo erinevad küljed (vt ka peatükk 5.1 Maarjamäe kujunemine).

Kompleksse minevikuga monumente saab sõna otseses mõttes üle kirjutada ajutise sekkumisega. D. Monticelli (2022 ettekanne) on toonud kaks näidet Itaaliast. Esimene, fašistliku sõnumiga reljeefile Bolzanos on vastukaaluks peale kujutatud saksa, itaalia ja ladina keeles Hannah Arendt tsitaat, „Kellelgi ei ole õigus alluda“. Tekst on kujutatud üle reljeefi, millel on ratsanikuna kujutatud Mussolini ning fašistliku partei moto „Usu, allu, võitle“ (Monticelli, 2022). Üleskirjutamisega võib proovida ka kompleksset ajalugu neutraliseerida täiesti uue tähenduse toomisega, mida illustreerib Palazzo della Civiltà hoone muutmine Fendi Fendi moebrändi peakontoriks.

4.2.9 Rohujuure tasemel sekkumine

Eelpool kirjeldatud võimalused on tavaliselt ülevalt poolt alla suunitlusega või võimuorganisatsioonidega koostöös leitud lahendused. Keerulises või muutlikus poliitilises ja kultuurilises situatsioonis toimub reaktiiviseerub monumentaalkunst mälu kollektiivis, sümboliseerides võimu või ebaõiglust. Kui ühiskonnagrupp tunneb, et avalikus ruumis pole nende hääle piisavalt kuuldaval, võib väljendumine toimuda spontaanselt. Taoline sekkumine toimub tihti vastureaktsioonina sellele, mida mälestusmärk esindab. Näiteks võib tuua USA konföderatsiooniaegseid tegelasi kujutavate mälestusmärkide sodimine, lõhkumine või eemaldamine Black Lives Matter (BLM) liikumise käigus.

Virve Sarapik (2022) esitles dr Karl Lueger-Denkmal monumenti Viinis (rajatud 1926). Tegemist on Viini linnapeaga aastatel 1897-1910, kes on kuulus oma antisemiitlike vaadete poolest. 2009. aastal kuulutati välja kunstilise lahenduse leidmise konkurss vastuolulise monumendi jaoks. Kunstnik Klemens Wihlidali võidutöö oleks keeranud monumendi 3,5- kraadise nurga alla, lüües ta tasakaalust välja ja seeläbi ka Luegeri pärandi. Kunstiline sekkumine ei leidnud linnavalitsuse toetust ning ainus ametlik sekkumine oli 2016. aastal info lisamine Luegeri eluloost, viidates ühe lausega tema antisemiitlikule minevikule. Info oli kantud väiksele kuubikule monumendist eemal. Kuna tegemist oli väikese elemendiga linna suurima monumendi kõrval, siis ei avaldanud sekkumine märkimisväärset sisulist muudatust monumendis endas.

2020. aasta suve BLM-i protestiliikumised jõudsid Viini ning nende käigus kaeti monument grafitiga schande (saksa keeles häbi). Linnavalitsus otsustas sõnumid alles jätta ning kokku kutsuda erinevaid huvigruppe esindava ümarlaua, et arutada võimalikke tulevase lahendusi. Tõenäoliselt kuulutatakse välja uus konkurss, mis proovib varasemast selgema sekkumisega tuua esile Viini ajaloo vastuolulisuse ja pluraalsuse.

Monumendid ja memoriaalid on rajatud lootusega midagi igavikuks mällu talletada. Tihti on nad muudatuste ajal esimesed ohvrid oma tugeva sümboolsuse tõttu. Eespool kirjeldatud võtte on üks võimalus, kuidas muutunud kontekstiga kultuuriruumis läheneda probleemsetele monumentidele. Sekkumine annab vaatlejale selge signaali, kuidas võiks ja peaks mäletama mälestusmärgil kujutatud sündmusi. Sekkumise korral tuleb

arvestada, et memoriaali ja monumendi algse tähenduse uude konteksti asetamisel tuleb taoline võimalus alles jätta ka tulevastele põlvetele.

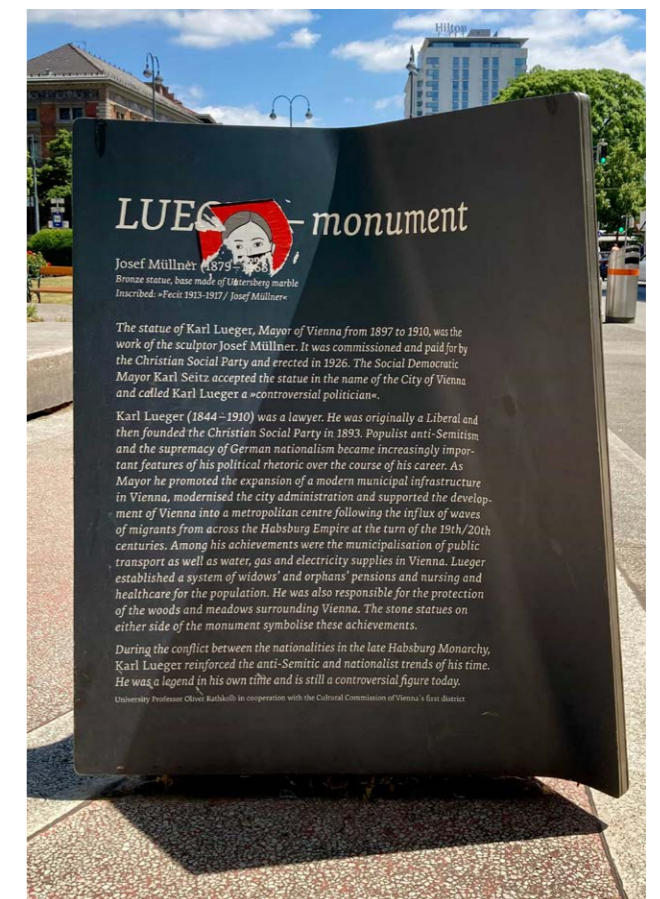

Foto 24 ja 25. Karl Luegeri monument Viinis pärast rohujuurerasemel sekkumist ja varasemalt lisatud infotahvel (Foto autor: Liam Hoare)

5 MEMORIAAL JA EHITATUD KESKKOND – MAARJAMÄE NÄIDE

Maarjamäe on Eestis ainulaadne mälumaastik: kuskil mujal Ida-Euroopas ei ole memoriaalidega niivõrd mitmekülgset esindatud eelmise sajandi ajaloo mitmekülgset, suurte võimude ääremaal. Peatükis 5.1 Memoriaalide geopoliitiline mõju kontekstile on välja toodud selle piirkonna kompleksne taust ning Maarjamäe on hea näide, kuna erinevad ajaloonarratiivid on ehitatud üksteisele niivõrd lähedale. Memoriaalansambel on kunstiliselt kõrgetasemeline ning ainulaadne modernistlik ja abstraktne maastikuarhitektuurne kunstiteos Eestis (Martin, 2019; Juske, 2009, Lankost, 2018, Tammik, 2018), mis on pidevalt täienenud ja tähenduslikult mitmekihistunud. Käesolev peatükk käsitleb mitmeid mälestusmärke, mis on alal säilinud:

- Balti laevastiku jääretke obelisk (valminud 1960.a.);
- Nõukogude võimu eest võidelnutele rajatud memoriaalansambel (edaspidi Nõukogu memoriaal, ehitatud 1960.-1975.a.);
- taastatud Saksa sõjaväekalmistu mälestusmärk (avatud 1998. a.);
- 1944. aastal kaitselahingutes osavõtnud Eesti sõjameeste mälestusväljak (avatud 2004. a) ja valgustus (päevane ja öine);
- Maarjamäe kommunismiohvrite memoriaal (avatud 2018. a.)

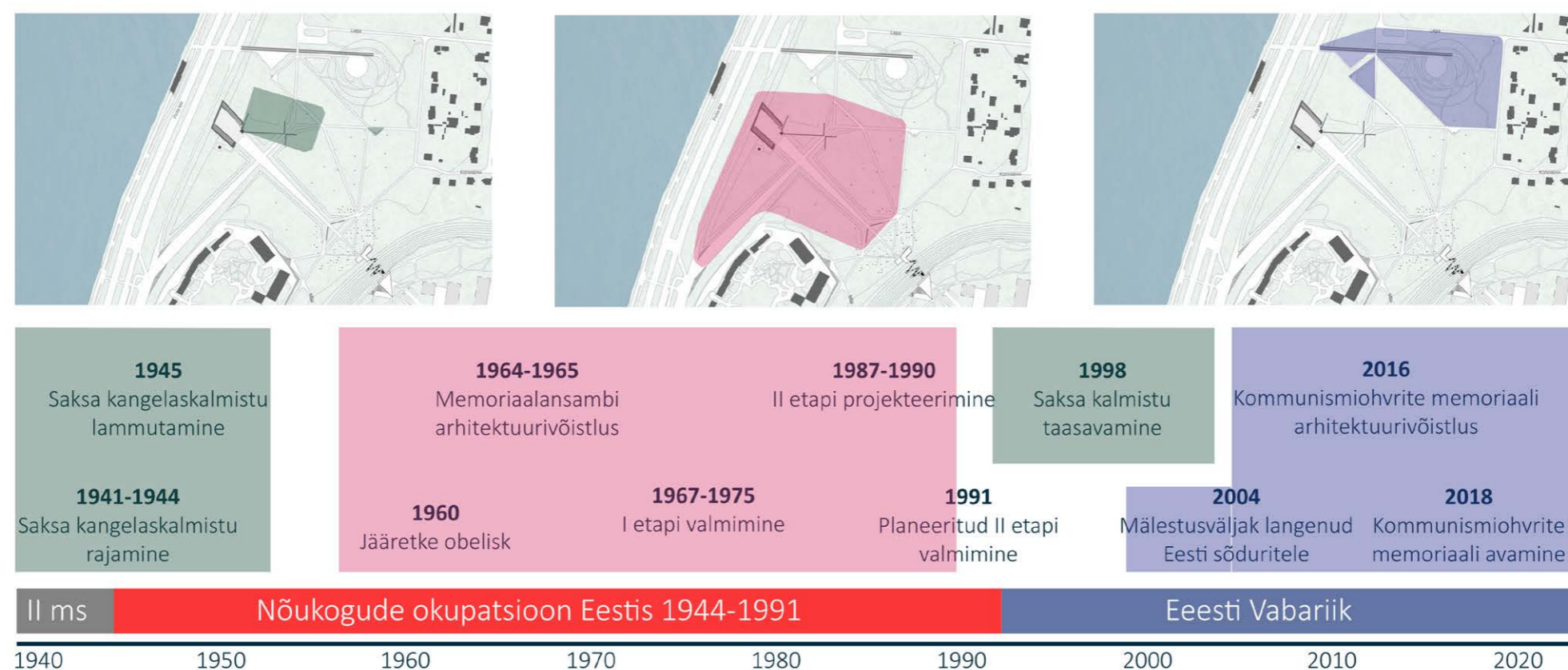
Maarjamäe asub Tallinna kesklinnast paari kilomeetri kaugusel ja on piiritletud Pirita linnaosaga ida poolt ja Lasnamäega panga kagusuunal. Lõuna poolt on ala ühendatud Maarjamäe lossis asuva Filmimuuseumiga. Memoriaalid on rajatud mere vahetusse lähedusesse Pirita tee äärde. Looduskaunist asukohast avaneb vaade merele ja vanalinnale. Maarjamäest kujunes juba 17. sajandil linlaste väljasõidukohaks ja siiani avanevad sealt ühed paremad Tallinna vaated.

Käesolev peatükk esimene osa tutvustab lühidalt Maarjamäe kujunemist, et aidata lugejal mõista memoriaalide ajaloolist konteksti. Teise osa pakub välja erinevad ala võimalikud tulevikutsenaariumid ning analüüsib nende positiivseid ja negatiivseid mõjusid. Peatüki eesmärk on tutvustada Maarjamäe olulisust Eesti ja Ida-Euroopa ajaloo mälumaastikul ning valida üks tulevikutsenaarium magistr töö projektiosa aluseks.

5.1 Maarjamäe kujunemine

Enne memoriaalide rajamist oli praegune Maarjamäe ala üks paljudest suvituskohtadest Tallinnas ning nimetati Strietbergiks (eesti k Riiumägi või Lahingumägi 1558. aasta Saksa ja Vne vägede kokkupõrke järgi) (Martin, 2019). Esimese suvemõisa rajas alale tõenäoliselt raehärra Cristian von Geldern 17. sajandi lõpus (Lindmaa, 1976). 1811.-1837. aastatel tegutsenud suhkruvabriku järgi kutsutakse ala siiani vahel ka Suhkrumäeks, hiljem (1861-1869) tegutses alal tärglise- ja piiritusevabrik (Eesti Ajaloomuuseum, 2022). 1873 ostis mõisaalad koos hoonetega endale Anatoli Orlov-Davõdov ning nimetas selle oma abikaasa Maria auks Marienbergiks, mille eestistatud vormist tuleb ka praegune nimetus Maarjamäe (Lindmaa ja Kuldna, 2004; Martin, 2019; Eesti Ajaloomuuseum, 2022). 1917. aasta revolutsioonisündmuste tõttu emigreerus Orlov-Davõdovite perekond Venemaalt ja suvemõis oli rendis kuni 1937. aastani, kui Eesti Vabariigi Sõjaväe Lennukooli (Eesti Ajaloomuuseum, 2022). Martin (2019:43) toob välja, et hilisem memoriaali ala oli kasutusel lasketiiruna.

Memoriaaliks ja kalmistuks muutus ala 1940. aastal, kui Eesti Vabariik okupeeriti ning Maarjamäe langes Nõukogude armee kätte (Eesti Ajaloomuuseum, 2022; Martin, 2019). Esimesena rajati sinna punaväelaste kalmistu 1919. aastal Naissaarel hukkunud miiniristlejatele: 36 mereväelase pidulik ümbermatmine toimus

Skeem 7. Maarjamäe kujunemine ajaloo teljel. (Autori joonis)

22. detsembril 1940. Martin (2019) seab oma uurimustöös kahtluse alla ümbermaetud kehade päritolu ning viitab Treufeldtile (2019) toetudes, et mälestusmärkide Spartak ja Avtroil juurde on maetud ka 1941. aastal Tallinna lahingutes langenuid.

1941. -1944. aastal II maailmasõja käigus vahetus Eestis Nõukogude Liidu okupatsioon Saksamaa oma vastu. 1941. aastal alustati Maarjamäe alale Tallinna läheduses surnud sõdurimatmist ja rajati Saksa sõjaväekalmistu (nimetatud ka kangelaskalmistuks) (Martin, 2019), üldprojekti koostas Alar Kotli. Kalmistu keskne objekt oli obelisk, mille tipus asetses karkristi kujutis natsisümbolika. 1942. aastal alustati kalmistu ümber pargi rajamist (Nerman, 2008).

II maailmasõja lõpus läks võim taaskord üle Nõukogude Liidule ning Saksa kangelaskalmistu tasandati. Obelisk hävitati ning haudasid tähistanud ristid künti traktoriga maha, et muuta ala linlaste kartulimaaks (Kadari, 1990 ja Raudnask; 1991 Martini (2019) kaudu). 1945. aastal taastati mälestusmärk Spartaki ja Avtroli hukkunud mereväelastele. Pole kindel, millal mälestusmärk Maarjamäelt eemaldati (millalgi 1990ndate jooksul), kas see hävitati või paigutati ümber (Martin, 2019). 1957. aastal lisati Maarjamäele Jevgeni Nikonovi haud koos mälestustahvli ja sümbolse põletatud saarepuuga. Mälestusmärkidega muutus Maarjamäe Nõukogude Liidu ideoloogia sümbolseks kohaks, kus anti oktoobrilapse ja pioneerivannet ning asetati pargi (Tamm ja Halla, 2008:36; Martin, 2019:48).

1960. aastal rajati 35-meetrine dolomiidist Balti laevastiku jääretke obelisk (arhitekt Mart Port, skulptor Lembit Tolli) 1918. aastal toimunud Balti laevastiku taganemise tähistamiseks (Tamm ja Halla, 2008:36) Iroonilisel kombel pärast edukat laevastiku päästmist arreteeriti ja hukati Balti Merejõudude 1. järgu kapten Aleksei Štšastnoi, kuna tagamine oli vastuolus Nõukogude Liidu ja Saksamaa vaherahuga, mille järgi

tuli laevastik sakslastele üle anda (Juske, 2013 Maritini kaudu, 2019). Propaganda eesmärgil muudeti märkimisväärne saavutus (peaaegu meetrist jääst läbimurdmine ettenähtust poole väiksema meeskonnaga) kangelasteoks (Potisepp, 2004). Algul asetses obelisk Pirita ja tollase Kose tee vahel kõrgendatud jalamil, mida ehtisid Lembit Tolli pronksist mälestustahvli. Hilisema Maarjamäe memoriaali rajamisega maapinda obeliski ümber tõsteti, astmestik jäi maa alla ning otsene lähenemistee obeliskile kadus. 1992. aastal pronkstahvli varastati ega asendatud uutega.

Maarjamäesuurte ümberehituste alus oli Nõukogude Liidu soov alalrajada ENSV suurim memoriaalansambel. Arhitektuurikonkurss toimus 1964-1965 kahes etapis. Võidutöö autorid olid Allan Murdmaa, Peep Jänes, Rein Kersten, Henno Sepmann, Valve Pormeister, Matti Varik, Jüri Palm ning insenerid Karl Tallo ja Vello Hütsi (Tammik, 2009). Projekti tollane ametlik nimi oli „Nõukogude võimu ees võidelnute ja Eesti NSV silmapaistvate tegelaste memoriaalansambli ja töötajate puhkepargivöönd“ (Martin, 2019). Lohisev nimi oli juba rajamise algusest saadik ebamugav ning nii ajalooliselt kui ka siin töös nimetame me Murdmaa jt poolt loodud maastiku, rajatise ja skulptuuri elemente lihtsustatult Maarjamäe memoriaaliks.

Ametlikult oli tegemist Nõukogude võimu eest langenute mälestamise kohaga ning ENSV-s silmapaistvatele isikutele austusavaldusega. Reaalsuses pidi lõplik kavand sümboliseerima Nõukogude ülemvõimu ja suursugust ideoloogiat (Klammer, 2012). Mitmete vaidluste ja planeerimisraskuste tõttu toimus I etapi avamine alles 1975. aastal. Murdmaa sõnul jäid silmapaistvate isikute ausambad rajamata, kuna ei suudetud kokku leppida nimedes ja nende järjekorras graniittahvliel (Murdmaa, 1997; Tammik, 2009; Martin 2019:50). Valminud memoriaal koosnes kahest ristuvast ja maastikku süvendatud teljest (Kalm, 2001; Martin, 2019). Edala-kirde teljel on linna pool sissepääs, mis lõppeb polüünvärvava, mille kohal on Matti Variku loodud hukkuva kajakate skulptuur (Kalm, 2018). Loode-kagu telje merepoolisel osal asetseb

Skeem 8. Hävinud memoriaalide asukohad. (Autori joonis).

Foto 26. Vaade Pirita teelt jääretke obeliskile enne Maarjamäe memoriaalkompleksi rajamist (Autor: H.R. Võrk)

tseremoniaalväljak koos tribüünidega 1000 inimesele ja peopesade skulptuur (autorid Jüri Palm ja Allan Murdmaa) koos igavese tule püramiidiga (Tamm ja Halla, 2008:36-37). Telg aheneb Lasnamäe paeplindri suunas ning lõppeb püramiidse maastikuelemendiga. Kiirustamise tõttu on viimane üle krohvitud, erinevalt ülejäänud rajatistest, mis on kaetud dolomiitplaadiga (Martin, 2019:50). Soise ala kuivendamiseks rajati ulatuslik drenaaž, suuremahuliste maastiku ümberkujundamisega muudeti ka Kose tee asukohta (Murdmaa, 1997).

Memoriaali teine järk kavandati 1976. aastast Eesti taasisesvumiseni. Lähteülesande kohaselt pidi töö esindama võitlust sotsialismi eest ning sisaldama figuraalselt kujundit. Kubistlik kolmnurkadest koosnev vorm pidi sisemise trepistikuga ühendama Maarjamäe memoriaali Lasnamäe pangaga. Töötati välja mitmeid eri kavandeid, kuid keskne rõhk oli alati ema ja lapse skulptuuril, mis pidi sümboliseerima vabadust või Murdmaa sõnul „Eesti rahva helget tulevikku“ (Martin, 2019). Mingil määral võib memoriaali lõpetamata jäämist lugeda õnnelikuks õnnetuseks, sest selle tulemusena on säilinud osa võrdlemisi vaba Nõukogude sümboolikast. Martin (2019:60) toob välja, et I etapi ideelist arusaamatust ja ideoloogiliste sõnumite vähesust aktsepteeriti suuresti eeldusega, et II ehitusjärk korvab need puudujäägid.

II järgu juurdeehitus ei valminud kunagi ja Eesti taasisesvumisega projektist loobuti. Mõningaid muudatusi siiski memoriaali alal tehti. 1980. aasta Moskva olümpiamängude eel laiendati Pirita teed ning rajati kaldakindlustus. Memoriaali mälestusväljaku konsooles osa visuaalne ühendus merega katkes ning selle parandamiseks töötas Murdmaa koos kaasautoritega välja mõttelise loode-kagu telje pikenduse (projekt 1977 ja ehitus 1978). Konsooli kordav motiiv pidi projekti järgselt ulatuma kaugemale, kuid kiirustamise ja merre ehitamise raskuse tõttu valmis alla kolmandiku planeeritud mahust (Tammik, 2018). 1981. aastal vahetati välja metallist igavese tule alus graniidist püramiidi vastu, kokkuhoiu huvides kustutati tuli 1992. aastal. Memoriaali loodeküljele, kuuskiku ette paigaldati 1980. aastatel mälestuskivid 1941. aastal Tallinna

Foto 27. Vaade Maarjamäe memoriaalkompleksile pärast I etapi tööde osalist valmimist 1979. aastal (Autor: Jüri Vendelin)

kaitselahngituses osalenutele ja vabastamisest osa võtnud väeosadele, kellele oli antud Tallinna nimi (Lankost, 2018; Martin, 2019 kaudu). Mälestusmärgid eemaldati 6. oktoober 2022 punamonumentide eemaldamise kampaania käigus.

Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega tekkis muutunud kontekstiga vajadus memoriaali ala ümber mõtestada. Tähtsusetum sündmus selles suunas oli Vene vägede väljasaatmise tähistamine 1994. aastal, kui Maarjamäel pidas kõnet president Lennart Meri, memoriaal õnnistati piiskop Einar Soone poolt ning ürituse lõpetas Tõnis Mägi lauga „Looja kaitse Maarjamaad“ (Martin, 2019:74). Meri kutsus oma kõnes muuhulgas üles Maarjamäe mälumaastikku ümber mõtestama (Vaba Eestlane, 1994). Lõhkumise asemel otsustati tähtsusetu välja laiendada ning 1995. aastal rajati Saksa sõdurite haudade tähistamiseks üle memoriaali poliitiliselt neutraalsed ristid (Tamm ja Halla, 2008:43). Natsi- Saksamaaga liigse assotsiatsiooni vältimiseks pühendati need kõikidele sõjaohvritele, nendes seas ka 1939-1944 vahemikus langenud Eesti ja Saksa sõdurid. 2005. aastal mais avati sarnase ristide sümboolikaga Maarjamäe mälestusväljak kõikidele II maailmasõjas langenutele. Mälestusväljak oli osaliselt ka vastus Lihula monumendi eemaldamisega kaasnenud poliitilisele pingele (Res Publica ja Juhan Partsi juhitud valitsuse populaarsus langes Lihula monumendiga soetud rahutustega ning lagunes 2005. aasta aprillis).

Viimane, suurim ja ideoloogiliselt olulisim rajatis Maarjamäel on Eesti kommunismiohvrite (1940-1991) memoriaal (autorid Kalev Vellevoog, Jaan Tiidemann, Tiiu Truus), mis avati 2018. aastal. Täpsema objekti kirjelduse leiab peatükis 2.2 Mäletamise esteetika. Maarjamäe seisukohalt muudab kommunismiohvrite memoriaali lisamine kogu ala konteksti mitmekihilisemaks. Kui varasemad mälestusmärgid ja memoriaalid olid ennekõike langenud sõdurite auks, siis kommunismiohvrite esiletõstmisega laiendati üldist sõjaohvrite mõistet monumentaalsel tasemel. Maarjamäe tähtsus linnaruumis ja riiklikul tasemel tõsteti taaskord esile.

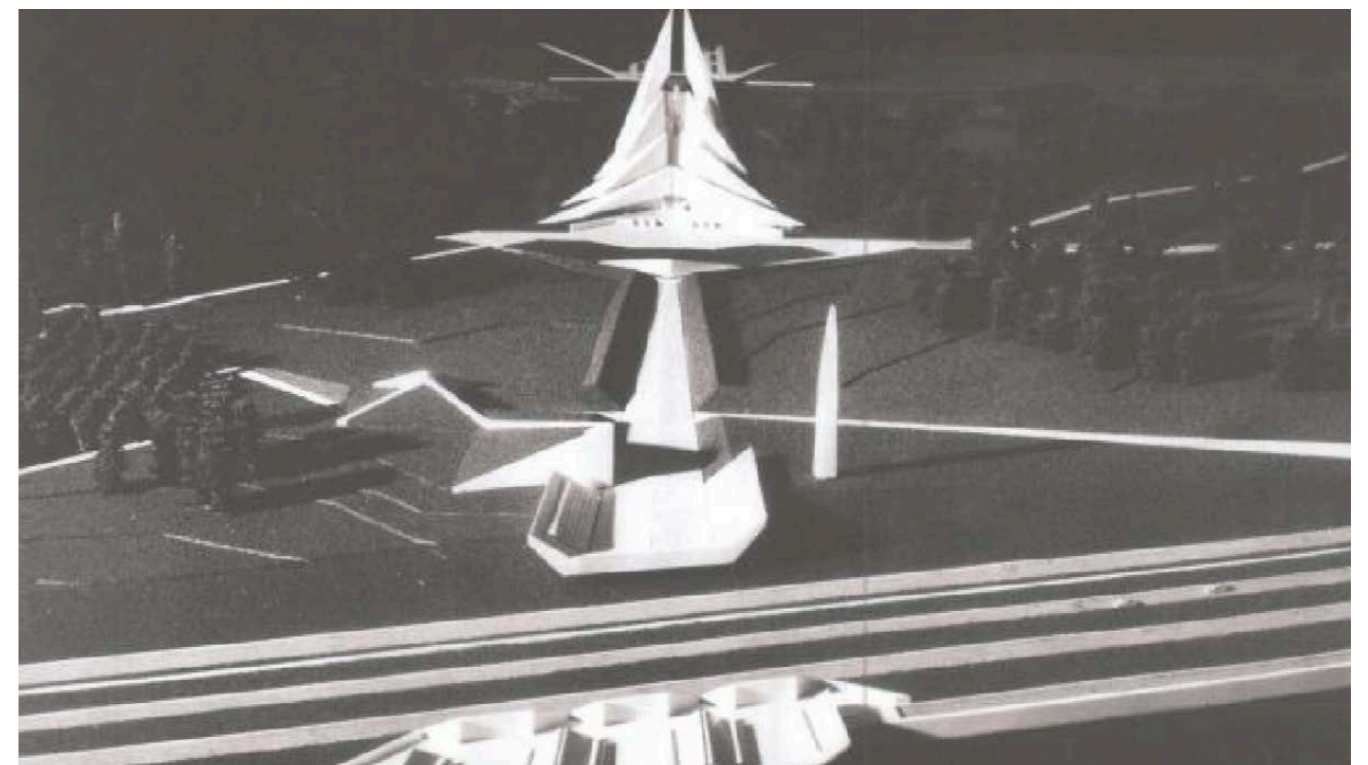

Foto 28. Vaade Maarjamäe memoriaalkompleksi II etapi maketile (Eesti Arhitektuurimuuseum)

5.2 Võimalikud Maarjamäe tulevikutsenaariumid

„Mida laialivalguvam mälestus, seda raskem on leida konsensust, kuidas seda sobilikult väljendada ning omada publikus üksmeelsust narratiivi kohta“ (Edward T. Linenthal).

Eelnev peatükk annab ülevaate Maarjamäe memoriaali kujunemisest ja praegusest vormist. Allan Murdmaa koos kaasloojatega on olukorrast tulenevate tingimustega loonud Eestis ainulaadse abstraktse mälestamiseks loodud linnaruumi, kus ideoloogilised tähendused on viidud miinimumini. Abstraktset memoriaali toimivad just oma laia tõlgendamisruumi tõttu, eriti kui nende kaudu on teadlikult ja mõtlikult esile kutsutud ja tabatud mälestust. Tegemist on Eestis ainulaadse ning ajalooliselt, kultuuriliselt ja kunstiliselt tähtsa piirkonnaga. Oluline on kaaluda võimalikke piirkonna tuleviku lahendusi ning hinnata nende mõju. Töö vaatleb nelja võimalikku tulevikutsenaariumit Maarjamäe mäluväljal lähemalt.

Olemasolevasse olukorda mitte sekkumine. Lähenemine võtab eeskujuna aluseks alapeatükis 5.2.1 idee ning eesmärk on lasta mälestusmärgil vajuda unustusse ning kaotada oma senine tähtsus ühiskonnas. Jätku on minimaalne piirkonna hooldamine (muruniitmine, lumelükkamine jne), kuid jätkuvalt lastakse arhitektuursetel vormidel laguneda. Pärast 1994. aastal president Lennart Meri kõnet on nõukogudeaegne memoriaal suuresti unustusehõlma vajunud ning alakasutatud. Martin (2019:130-136) järeldeb oma magistr töö uuringu tulemusena, et inimestel puudub memoriaalkompleksiga otsene ja arusaadav side. Ideaalis muutuks Nõukogude Liidu aegne memoriaalkompleks nähtamatuks monumendiks, mis on märkamatu linnaruumi taust, omamata erilist tähendust kellegi jaoks (Riha, Reenmaa, Linsi, 2018).

Lähenemise õnnestumist takistavad mitmed asjaolud. Esiteks, Murdmaa loodud maastikualale vahetus läheduses on taasiseseisvumise ajal loodud mitmeid mälestusmärke, millest uusim on 2018. a rajatud

Foto 29. Maarjamäe memoriaalkomplekti hetkeseisukord - lagunemisohtlik, aga kasutuses. (Autori foto)

kommunismiohvrite memoriaal, mis annavad alale tähendusi juurde, mitte ei vähenda neid. Teiseks on hooldamata vaateplatvormid linnaruumis ohtlikud. Hoolimata hoiatussiltidest, kutsuvad vaade merele ja vanalinnale mitmeid kohalikke ja turiste vaateplatvormile. Riik ja linn peavad tagama oma kodanike ohutuse (Siseministeerium, 2022) ning selleks on vajalik, kas piirata paremini ligipääsu või lähitulevikus parandada rajatise struktuurset vastupidavust.

Nõukogude Liidu aegse memoriaali lammutamine. Idee on tavaliselt välja käidud poliitikute poolt ning tihti seotud sooviga politiseerida mälestusmärki. Memoriaali eemaldamisega soovitakse linnaruumi puhastada võõra ideoloogia auks ehitatud ruumist. Vaateplatvorm koos jääretke obeliskiga domineerib visuaalselt rannajoont ning uus kommunismiohvrite memoriaal jääb paratamatult rohkem varju. 2022. aasta novembris eemaldati viimased punasümbolika märgid, Tallinna vabastajatele pühendatud mälestustahvlid.

Lammutamise vastu on mitmeid argumente. Esiteks on tegemist Eesti mõistes ainulaadse maastikuarhitektuuriga, millel on kõrge kunstiline väärtus. Kui lammutamise aluseks võtta valmimisaja ideoloogiline vastuolu, siis sama põhimõttega võiks ohu alla seada nii Kadrioru lossi kui ka Tallinna lauluväljaku. Teiseks, kuna memoriaali maht on väga suur ja mastaapne ala, on lammutamise finantsiline kulu väga suur. Rahaliste võimaluste kulutamine monumendi või memoriaali jaoks võib olla õigustatud, kui selle ümber on tekkinud rahutused ja potentsiaalne võimalus vägivaldaks (nt pronksõduri eemaldamine, BLM-liikumine ja konföderatsiooni monumendid). Maarjamägi on juba rajamise hetkest oma aja kohta poliitiliselt võrdlemisi ebamäärane (Martin, 2019, Tamm, 2008). On vähe usutav, et praegusel hetkel annaks memoriaal tõukejõudu tugeva poliitilise vastasseisu jaoks (Monticelli, 2022).

Skeem 9. Maarjamäe võimalikud tulevikutsenaariumid. (Autori joonis)

toimetulemiseks ning vastandumise asemel keskenduda ühisele kaotusele. Sõda on alati inimlik tragöödia, mille tulemusena kannatavad kõik osapooled. Eesmärki toetab asumine Ajaloomuuseumi kõrval, kus juba tegeletakse ajaloo mitmetahulisusega. Ühisosa leidmine võib aidata integreerida vähemusi ühiskonda nende marginaliseerimise asemel ning seeläbi vähendada üleüldist monumentide ja memoriaalide julgeolekuohtu.

Lähenemise suurim miinus on Ukraina-Vene sõja kontekst, mistõttu kõik Nõukogude võimu okupatsiooniga seondub negatiivsena. Sarapik (2022) toob välja, et traumaga kaasnevat ei tohi vähendada ega ignoreerida. Memoriaali kaotamine aga ei muuda minevikus juhtunut. Kommunimisohvrite memoriaali rajamisega on Maarjamäe memoriaal nähtamatust monumendist uuesti arutelu alla tulnud. Ajaloomuuseum annab mälestistele tähenduse ning omab seekaudu lepitaja rolli (Raisma, 2022).

Mingil määral on juba praegu kõiki nelja lähenemist memoriaalil rakendatud. Taasiseseisvumisajast on memoriaalikompleksi suuremalt jaolt ignoreeritud ning lastud vaikselt laguneda. Hävitatud on otsesed Nõukogude vägede auks püstitatud mälestustahvlid. Puuduvad viited Nõukogude memoriaali ja jääretke obeliski ajaloole. Uute memoriaalide loomisega vahetusse lähedusse on loodud monumentaalne mälestusväli. Suurimat linnaruumilist ja ajaloolist väärtust lisaks alale selle ainulaadse mälestusvälja olemuse rõhutamine ja edasiarendamine. Kunstiliste sekkumistega on võimalik tekitada arusaama nihkeid ja uusi tõlgendusi draama vabalt ja buldooserit kasutamata (Sarapik, 2022).

Kui soovida endale mitmekülgset tulevikku, on vaja säilitada erinevaid mineviku tõlgendusvorme (Yermolenko, 2022). Ühiskonnal on vaja harjuda mineviku kompleksusega, kui soov on oma tulevikust mõelda ning arutleda loovalt ja avatult. Ajalugu ei ole kindel ega ettemääratud, niisamuti tulevik. Kui kogukond toetub ainult ühele narratiivile, on oht vastureaktsiooniks või nihilismi tekkimiseks, kui usk loosse kaob. Mälestusmärgid on visuaalne viis minevikku elus hoida, eriti linnaruumis, kus nendega kokkupuude on kõigil, soovides sellega tegeleda või mitte. Seega saame memoriaalide ja monumentide säilitamisega rikastada kollektiivset mäluruumi ning sobiliku sekkumisega leida ühisosa erinevate kogukondade vahel.

Võib vaielda, et kaasaegsed memoriaalide sarnased vormid, üldistavatus, nende võime äratada sarnaseid tundeid eri taustaga vaatlejates on globaalses maailmas suur tugevus (Tanović, 2019). Tunded on kogul inimkonnal samad ja tihti kipuvad olemas erinevate sündmuste mälestamine läbi sarnaste vormide ja võtete üle maailma. Maarjamäe on ainulaadne koht erinevate mälukollektiivide ühendamisel, kuna nähtavale toomine ja hääle andmine on üks traumast paranemise vorm (dr Krik Honda, 2017, prof. K. Wodiczko, 2018). Maarjamäe saab olla koht, kus erinevatel mälukollektiividel on võimalus oma hääle nähtavale tuua ning eri kogukondadel omavaheline ühisosa leida. Demokraatlikus riigis on alati mitmeid erinevaid arusaamu ajaloost. Näha selles tugevust, mille põhjal tuleviku nägemust luua, võiks olla Maarjamäe tuleviku üks eesmärke.

ARHITEKTURNE PROJEKT

PROJEKTI EESMÄRK

Monumendid ja memoriaalid mängivad olulist rolli meie mälukollektiivi ja identiteedi kujunemisel. Maarjamäe mälumaastik on Eestis ainulaadne, väljendades Ida-Euroopa komplekset lähiminekü ja ühiskondlike mälukollektiivide keerulisi omavahelisi suhteid. Lähenedes niivõrd laetud tähendustega kohale kui Maarjamäe toob projekt esile eri kogukondade ühisosa, ühendudrd ning viisid, kuidas mineviku pärandit ümbri mõttestada.

Arhitektuurne projekt keskendub kolmele väljundile:

- Murdmaa loodud Maarjamäe memoriaalansambli säilitamine olemasoleval kujul, seejuures parandades kasutusmugavust, valgustust ja vee äravoolu edasise kahjustumise ära hoidmiseks;
- lisada olemasolevate ajaloo narratiividele vaatenurki, et ilmestada ajaloo mitmetahulisust ning paljusust. Uute väikevormidega on võimalus anda hääli nendele ühiskonna liikmetele, kelle kannatusi on traditsiooniliselt alla surutud. Tulemuseks on Peegelduste väli, abstraktsete vormide kogum, mis saab vastavalt soovidele ja vajadustele saab orgaaniliselt kasvada;
- paremate ühenduste loomine praktilisel ja sümbolisel viisil. Atraktiivsem sissepääs memoriaalalale mõjub kui värv, andes sisenedes liikujale märku, et tegemist on tähendustega laetud piirkonnaga. Memoriaali alale lisatud kergliiklusteed avavad uued ja põnevad vaated olemasolevale maastikuarhitektuurile. Selgem ühendus Ajaloomuuseumiga aitab kinnitada piirkonna ajaloolist olulisust ning hariduslikke võimalusi. Trepp ja lift Suhkrumäe paljandile ühendab omavahel mugavalt Lahekalda arenduse ja Lasnamäe üldisemalt. Klindile ehitatud trepp ja lift on praktiline lüli, mis aitab suurendada praegu alakasutatud memoriaalansambli külastatavust kui ka sümbolne ühendus Eesti suurima vähemusgrupiga Lasnamäe, kutsudes neid panustama meie ajalooliste narratiivide kujunemisse.

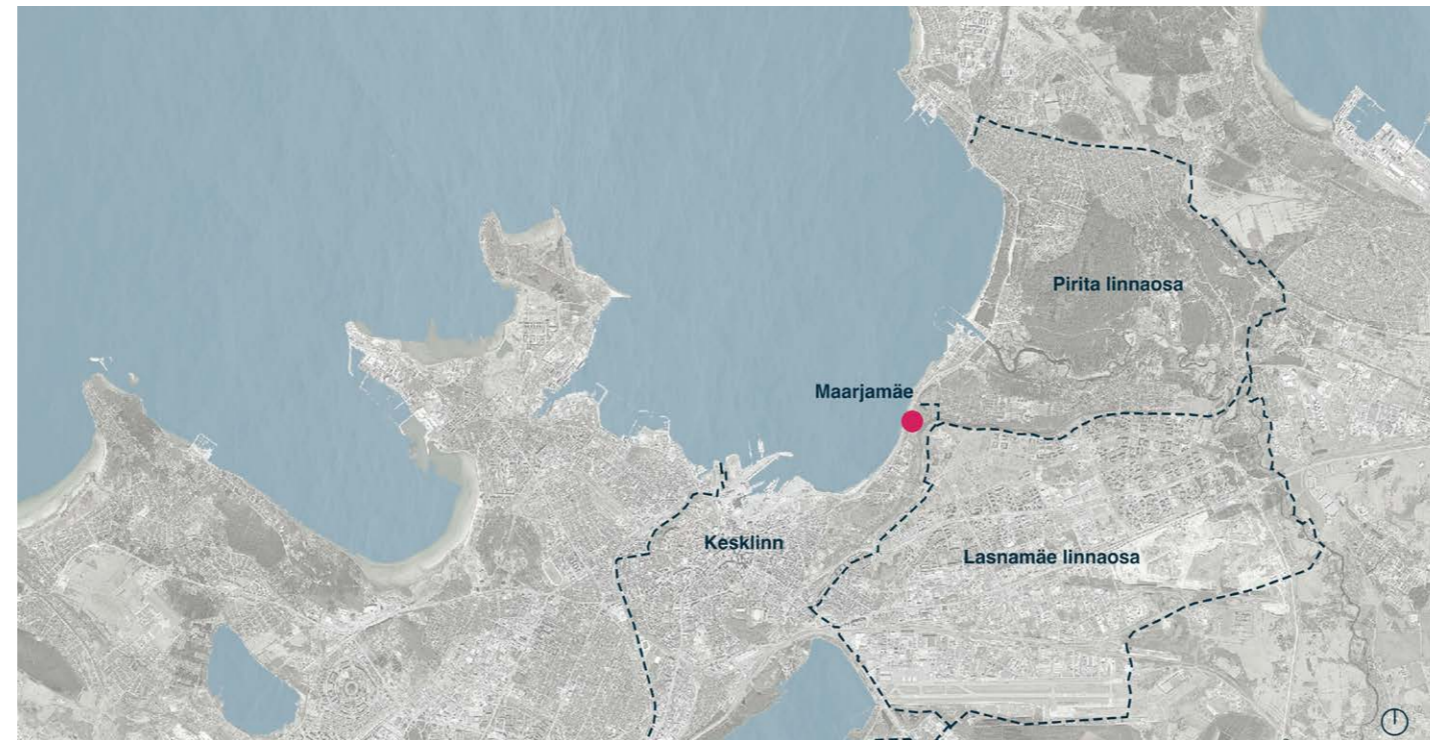
LINNAEHITUSLIK OLUKORD

Maarjamäe mälumaastiku asukoht on linnale oluline roheala olnud juba 17. sajandist alates. Praegu asub ala kõrval Pirita tee, mis on üks Tallinna tihedama liiklusega kergliiklustee ning perspektiivne Klindipargi arendus ühendab Suhkrumäe paljandi Sikupillist Pirita ürgoruni. Suhkrumäe on planeeritavas Klindipargis oma vaadetelt kõige silmapaistvam. Paekallas on Tallinna linna kõrgeim (suhteline kõrgus 30 m, absoluutne kõrgus 47 m) ja vaatedavad avanevad merele ning Maarjamäe memoriaalansamblile. Olemasolev matkarada on juba praegu kohalike ja turistide poolt kasutuses, kuid isetekkeline sild on ohtlik, alal leidub klaasikilde ja prügi. Hetkel planeerib Tallinna linn ehitada klindi merepoolsesse tippu uue silla koos kaitse äärisega. Töödega oli kavas alustada 2022. aasta kevadel, kuid antud uurimuse kirjutamise hetkeks pole kohapeal veel midagi muutunud. Tõenäoliselt vaadatakse silla eskiisprojekt üle, et viia kooskõlla 2022. sügisel lõppenud Klindipargi maastikuarhitektuuri konkurssi tulemustega. Suhkrumäelt Maarjamäele pääseb hetkel Mäe tänavat pidi, kuid tugeva kalde tõttu on vanuritel, väikelaste ja nõrgema tervisega inimestel raske vaevata ühelt teiselt liikuda.

Surve looduskaitsealuse klindi tihedamaks kasutamiseks kasvab märgatavalt Lahekalda arenduse välja ehitamisega. Käesolev projekt on võtnud aluseks OÜ R-Konsult koostatud detailplaneeringu (DP044680, kuupäev 16.04.2021), mille kohaselt ümbritseksid kolme kuni kuue korruselised elamud keskseid, kaheksa kuni neljateistkorruselisi torne. Arenduse keskel paikneksid äripinnad ning piirkonna süda. Töö kirjutamise hetkel arendab Lahekalda piirkonda Merko Ehitus, kes on tegutsenud piirkonnas alates 2019. aastast ning plaanib järgmisena lõpetada kõrgemate, kaheksakorruste kortermajade valmimist. Suurimat mõju avaldab piirkonnale Tallinna Haigla arendus, millega kaasneb ühistranspordi ühenduste paranemine Mustamäe poolel.

Maarjamäe lossis paiknev ajaloomuuseum on korduvalt avaldanud huvi laiendada oma haridustegevust kõrval paikneva memoriaali alale (Raisma, 2022). Ühendus kahe vahel on olemas, kuid raskelt märgatav. Sujuvam üleminek muuseumi välialalt päevasel ajal aitaks suurendada mõlema külastatavust.

Kõikide nende arengute tõttu on ala kasutuse potentsiaal tulevikus suurem. Sellele potentsiaali haaramiseks on Maarjamäe ligipääse projektis kohandatud (Ajaloo muuseum ja Pirita tee) ning loodud uus, mugavam ja kasutajale kogemuslikum lüli Lahekalda arendusega.

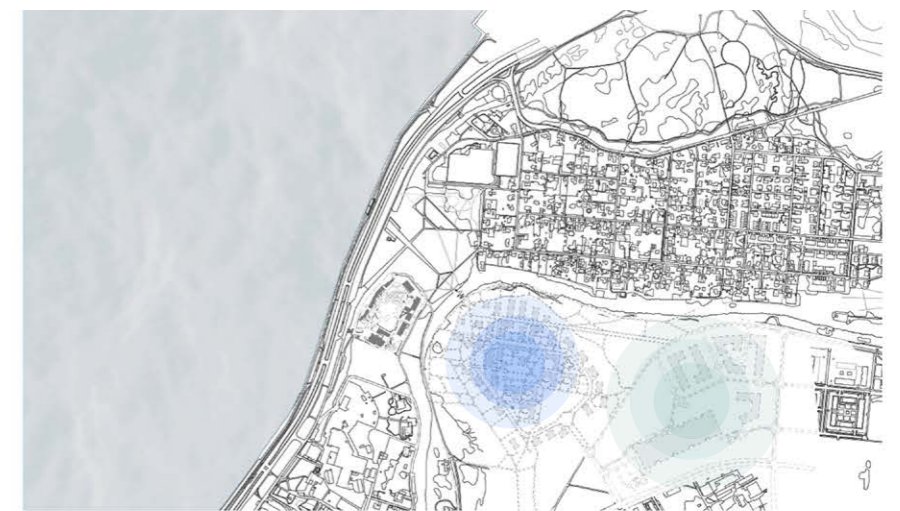
Situatsiooniskeem

- Pirita kergliiklustee
- Tallinn 2023 rohekoridor - Klindipark

- Ajaloomuuseumi kontaktala

- Lahekalda arendus
- Planeeritav Tallinna Haigla asukoht

① Pirita tee sissepääs

② Ajaloomuseumi sissepääs

③ Peegelduste väli

④ paviljon ja lifti ligipääs

⑤ külastuskeskus

projektis käsitletav ala

olemasolevad hooned

planeeritavad hooned

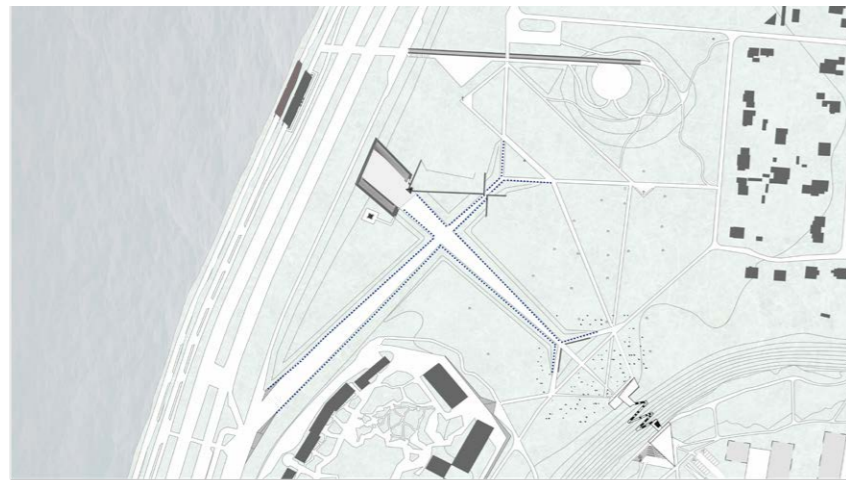

asendiplan 1:2000

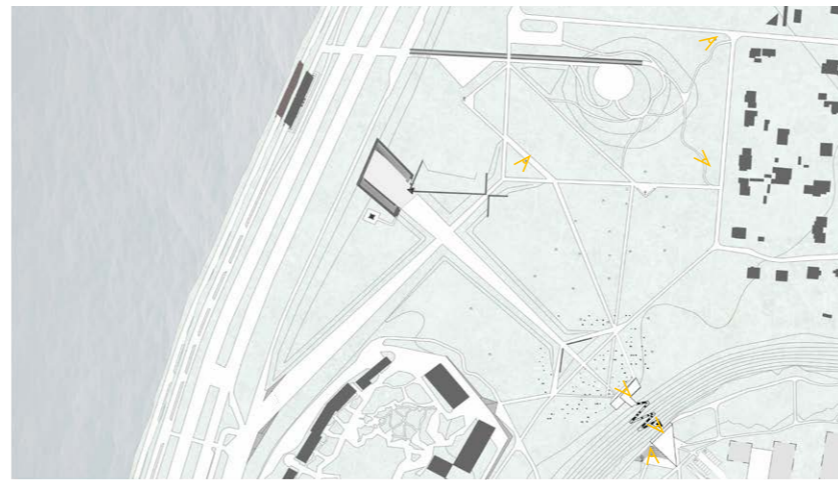
ARHITEKTUURNE KONSEPTSIION

Põlvkondade vahetusega väheneb inimeste arv, kellel oli otsene kontakt teise maailmasõjaga. Praegu on hetk, kus saame kujundada narratiivi, milline on meie suhe minevikuga ning millistele väärtushinnangutele me anname avalikus diskursuses ruumi. Monumentide ja memoriaalide rajamise ja säilitamisega peame valikuid tehes defineerima endi jaoks olulised väärtused - ajalugu, kunst, pärand, julgeolek, haridus, aga ka üksikisiku vabadus, kollektiivne vastutus ja õiglustunne on vaid mõned võimalikest. Probleem tekib, kui üks idee muutub ainsaks väärtuseks. Nii võib end paradoksaalsel kombel leida selle ideaali ohvrina. Näiteks ettevõtlikusel on oluline roll meie ühiskonnas, kuid vastukaaluta leiame end düstooptias, kus viis-kuus internetihiidu mõjutavad demokraatlike valmisi. Võõrastava kultuuri eitamine on nii mõnigi kord ajaloos viinud raamatute põletamis ja monumentide lõhkumiseni, kuna ideede paljusus ei mahu kuidagi kitsasse ideaalidesse. Demokraatlike väärtuste ning loomingulise mõtlemise võimaldamiseks on hädavajalik säilitada narratiivide paljusus ühiskonnas.

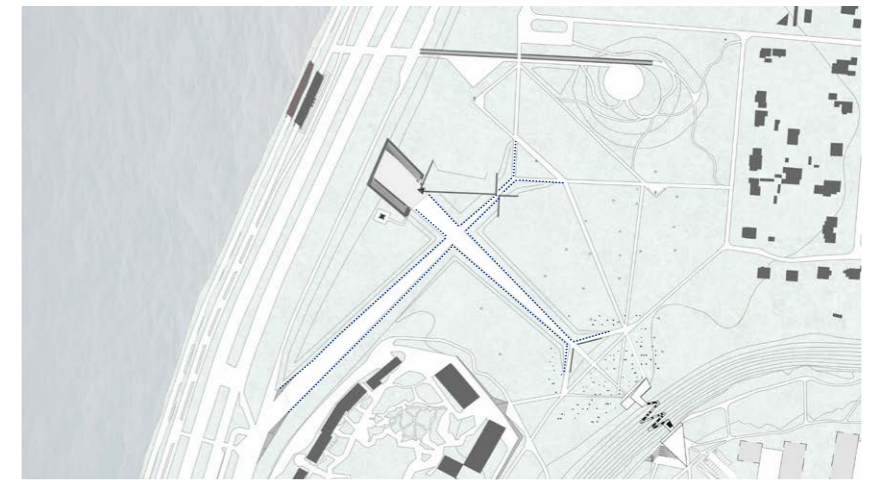
Olemasolevad memoriaalid on tihedad ja terviklikud ning nendesse sekkumine minimaalne. Paremate ühenduste jaoks on lisatud kergliiklusteed ning vaateplatormid või katusealused istumiskohad parimate vaadetega asukohtades. Murdmaa memoriaali valgustamiseks on loodud uus kanalisatsioon mööda teeäärseid telgi, mis ei riku olemasolevat ruumitunnetust.

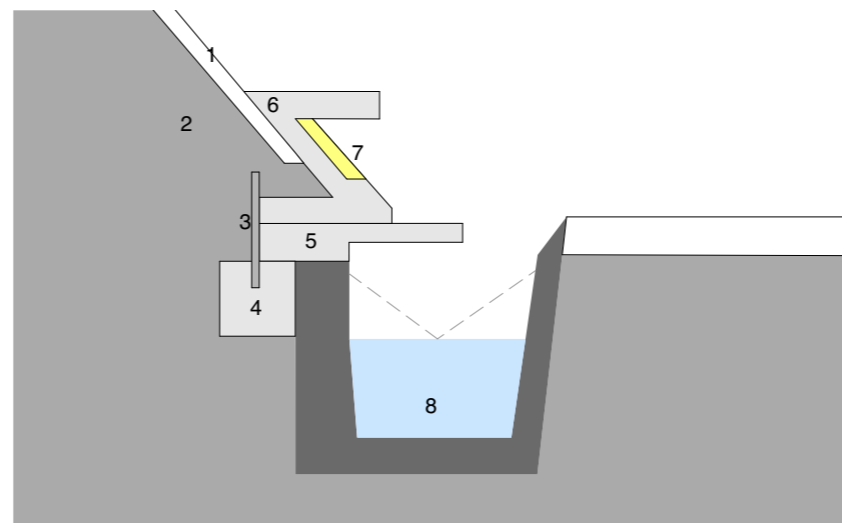
□ Uued ühendused memoriaali alal

➤ Loodud vaateplatvormid ja istekohad

□ Uuendatud kanalid ja valgustus

- 1 murunõlv
- 2 rammitud maastik
- 3 roostevaba teras 10 mm
- 4 betoonvundament 200x200 mm
- 5 suure jõudlusega betoondetail
- 6 valgusti varjestus, eelvalatud monteeritav betoon
- 7 valgusti
- 8 olemasolev betoonist kraav

uue valgutsuse detail 1:10

Olemasoelv olukord - ühendus ajaloomuuseumiga (autori foto)

Olemasoelv olukord - Murdmaa memoriaalansambli kõnnitee ja kanal (autori foto)

Olemasoelv olukord - lagunemine ja tänavakunst (autori foto)

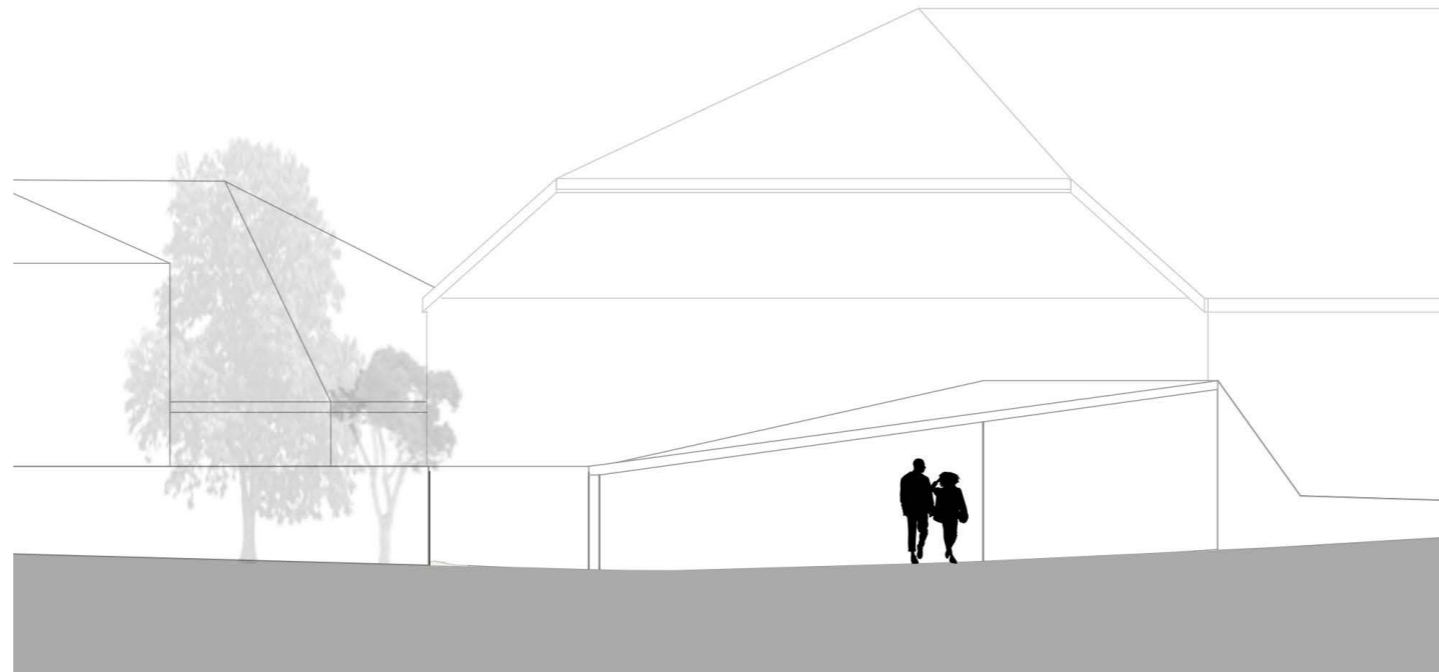
Olemasoelv olukord - Suhkrumäe paljandi tipp Maarjamäelt vaadatuna (autori foto)

Olemasoelv olukord - paljandi vaateplatvormi isetekkieline sild (autori foto)

Olemasoelv olukord - klingi olukord (autori foto)

Ajaloomuuseumi sissepääs 1:150

Peegelduste väli

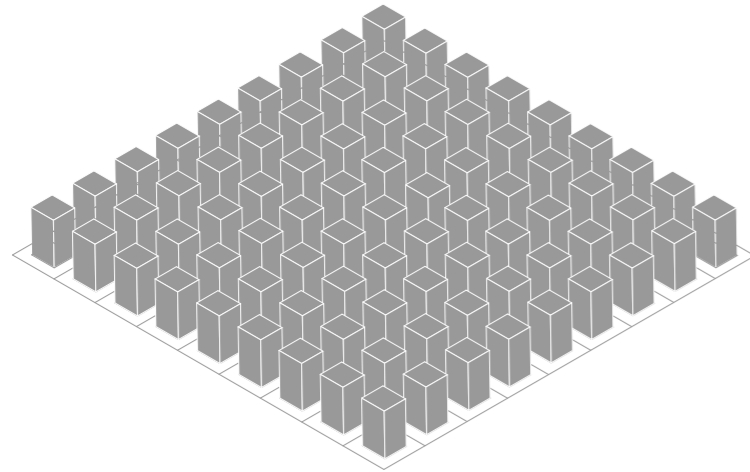
Monumentide ja memoriaalidega mälestame ning toome esile ühiskonna jaoks olulised sündmused või isikud. Me teeme valikuid, kellel on õigust avalikus ruumis oma kogemust ja väärtusi välja näidata ning tihit on rohkem ruumi juba privilegieeritud kogukondadel.

Väikevormid annavad hääle seni ühiskonnas nähtamatuks jäänud kogukondadele, et nende kogemust teadvustada ning traumat aksepteerida. Monumentidesse kirjutatuna tajume neid õigustatud osana nii minevikust kui ka tulevikust. Mitmed unustatud ühiskonna gruppidest on liiga traumeeritud oma kogemustest, et aktiivselt oma häält avalikusele kuuldavale tuua, kuigi just selle kogemuse välja ütlemine on oluline nii kannatanutele endile kui demokraatiale üldiselt. Trauma tunnistamine, nähtale toomine ja välja ütlemine on olulised sammud paranemisprotsessis. Monumendid on üks viis, kuidas tuua hääle nähtavale need, kes siiani on jäänud ühiskonnas varjuküljele.

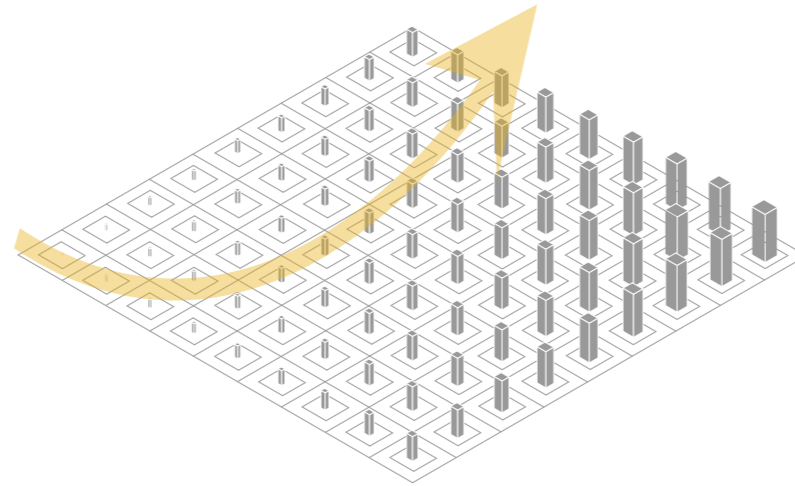
Peegelduste väli koosneb väikevormidest, mille kõrgus varieerub 20 sentimeetrist 2 meetrini. Iga vorm esindab kogukonda või ühiskonna gruppi, kelle kogemusest avalikus diskussioonis räägitakse vähe või üldse mitte. Mõned sellised rühmad on näiteks 90ndate kaubokapitalisimiga kadunuks jäänud, üledooside tõttu surnud ja nende lähedased, seksuaalkuritegevuse või lähisuhtevägivalla ohvrid, immigrandid, enesetapu sooritajad jne. Trauma teadvustamine, selle narratiivi seadmine ning välja ütlemine on üks tõhusamaid paranemise vorme, eriti teha seda avalikult. Monumentide loomiseks on kogutud grupi esindajatelt kvalitatiivse intervjuu käigus nende isiklik kogemus ja lugu ning vormistatud kokku avaliku ligipääsuga interneti leheküljele, kus soovi korral saab juurde lisada ka oma kogemusi. Miski ei aita paremini suhestud, kui hästi jutustatud lugu ning seetõttu on see üks võimsamaid kommunikatsioonivahendeid ning aitab ära hoida sõnumi kadumist abstraktsesse vormi.

Iga väikevorm sisaldab lühidat tutvustust grupist, kellele monument on loodud ning QR-koodi, millega on ligipääs eelnevalt kogutud lugudele. Lisaks on võimalik näha intervjuusid Peegelduste välja kõrval asuvas paviljonis kohapea. Vormide materjal on kulutatud tume metall, mis peegeldab vaatlejale tagasi iseenast, sümboliseerides sõnumit, et me kõik oleme osa samast ühiskonnast, kus selline kannatamine aset leiab.

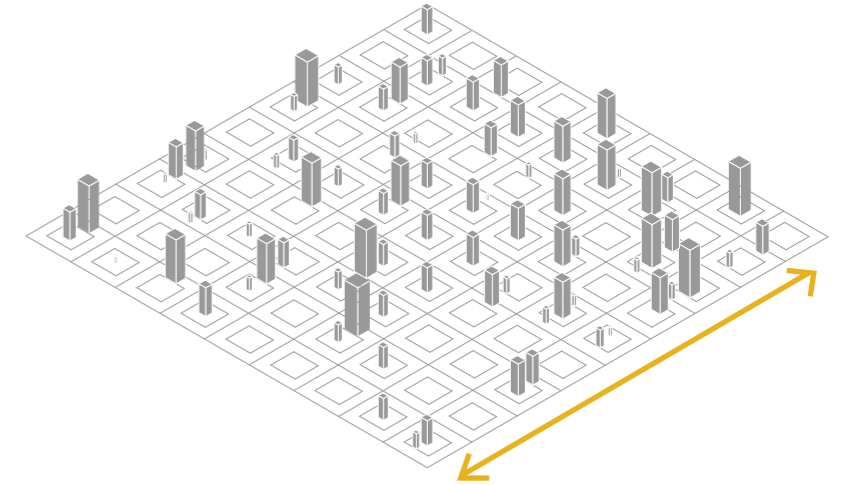

Esimene faas - ajaloolised sündmused kui võrdsed faktid

Teine faas - parameetriline kasv ehk ajaloolised sündmused väärtushinnangute järgi reastatuna

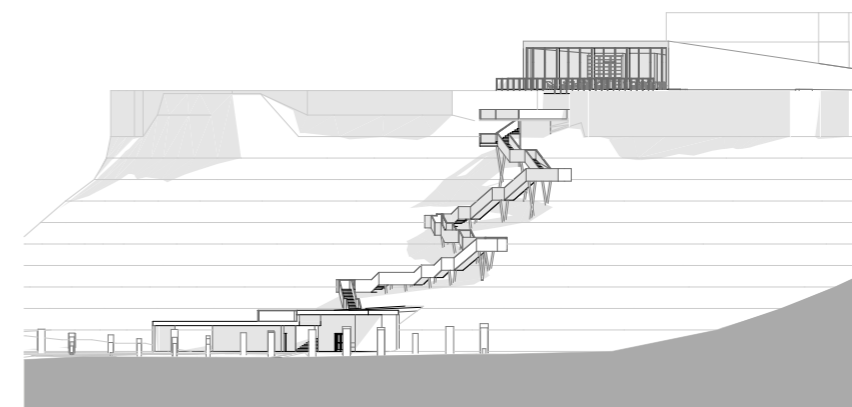

Kolmas faas - ühel teljel nihestatud paigutus mille loogikat näeb kindlas lähtepunktis

Väikevormide lähtepunktiks on võrdsete vahedega ruudustik. I skeemil on märgid kui ajaloolised faktid: võrdete vahedega ja sama suurusega. Mineviku lugemine pole kunagi hinnangu ja väärtuste vaba, me seame need hierarhiasse ning määrame olulisuse oma mälu kollektivis. Teisel skeemil on näha selle peegeldus - monumentide jalajälg ja kõrgus muutub parameetriliselt. Ajalugu ja sündmuste seosed pole reaalsus kunagi niivõrd selged. Kolmas skeem näitab suuremate ja väiksemate sündmuste komplekseid omavahelisi seoseid - monumendid on ühel teljel nihestatud, nii et süsteem ei ole esmavaatlusel ilmselge. Peegelduste välja lämbides kindla nurga all monumendid joonduvad - nagu ajaloo sündmused teatud lähtepunktist vaadatuna on kõik omavahel seotud ja korrastatud.

Vaade monumentidele - nihestatud paigutus

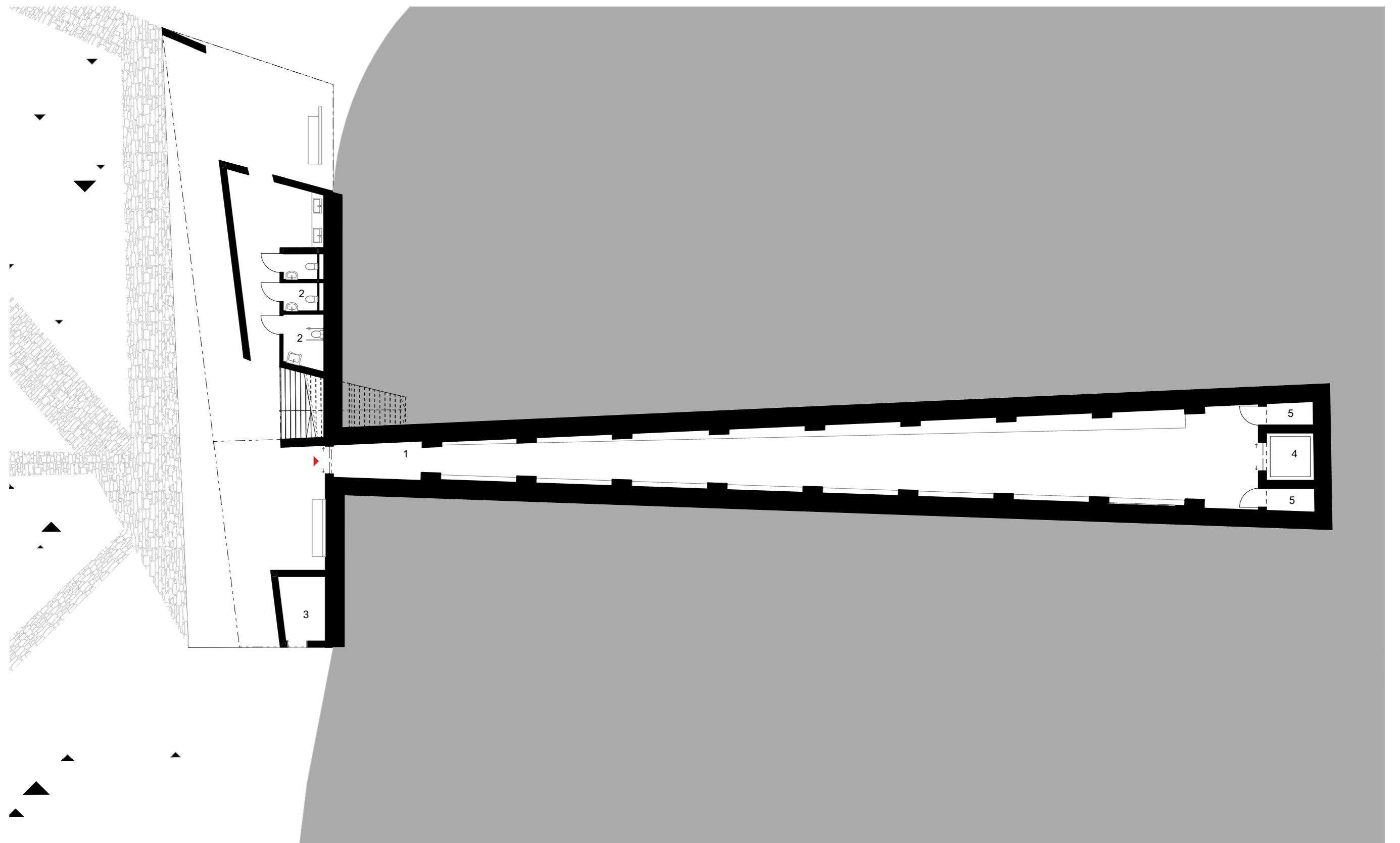
Vaade monumentidele - kindla nurga alt vaadatuna väikevormid joonduvad

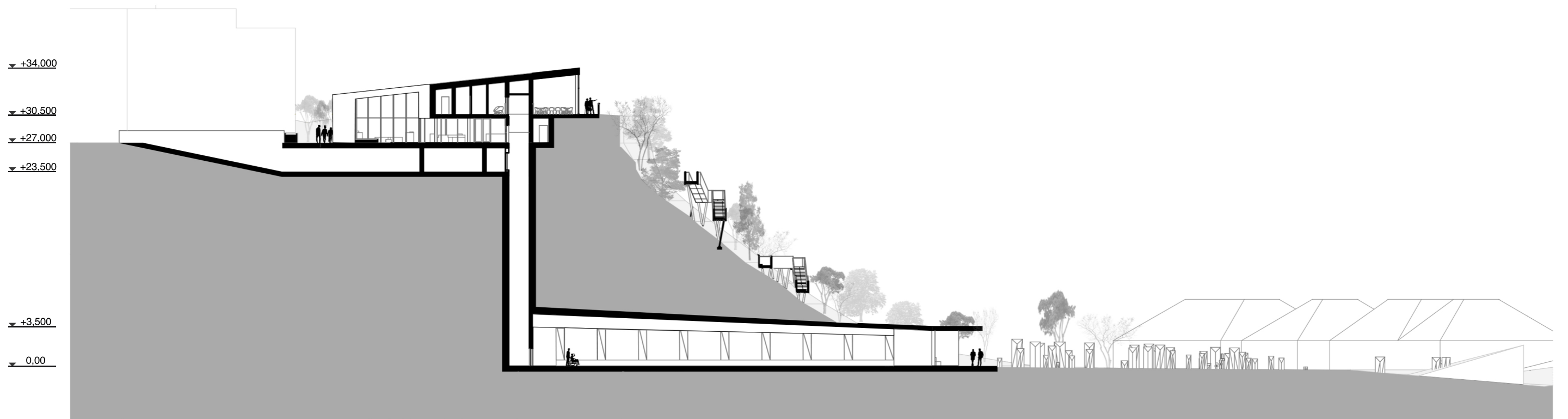
Ühenduste loomine

Maarjamäe ja Lasnamägi on hetkel omavahel ühendatud Mäe tänava kergliiklusteega, kuid suure kalde tõttu on terviserada raskesti läbitav lastele, vanuritele ja nõrga tervisega inimestele. Olukorra parandamiseks 30 meetrise kõrguse vahe läbimiseks Suhkrumäe paljandi sisse uuristatud tunnel, mille lõpus asuv lift viib Lahekalda kvartalisse. Lifti asukoht asub kolme linnajao, Keslinna, Lasnamäe ja Pirita ristumispunktis ning viib otse Klindipargi parimale vaateplatvormile ning külastuskeskusesse.

Tunneli pikkus on 48 meetrit ning suureneb lifti suunas järgides olemasolevais maastiku telgesid. Üks seintest on valgustatud kumavalt läbi soolakivi ning teine pool on pühendatud Maarjamäe mälumaastiku kujunemislöle.

- 1 näitusesaal 172,5 m²
- 2 WC 6,2 m² / 5,9 m²
- 3 abiruum 7,8 m²
- 4 lift 6,3 m²
- 5 tehnilised ruumid 31 m² / 3,1 m²

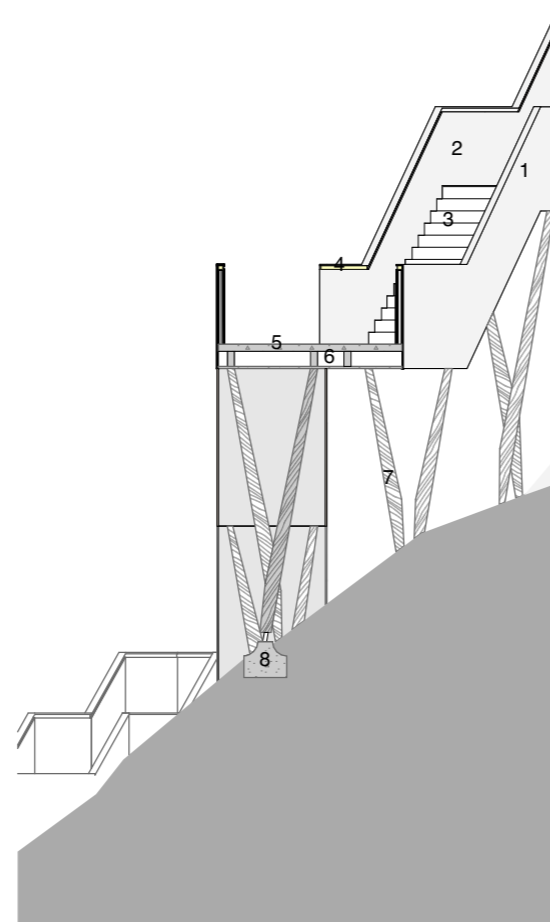
paviljon ja liftti sissepääs 1:500

lõuna vaade 1:500

Paviljoni kaudu pääseb Suhkrumäe tippu ja Lakalda kvartalsse viiva trepini. Trepp on tõstetud puidust postidele, et vähendada mõju kaitsealusele maapinnale. Maapinnast kõrgel liikudes ollakse ümbritsvate puude kõrgusel ning ümbritsetud lehtedest. Kohati tõuseb trepp üle latvade ning avanevad vaated Maarjamäe mälumaastikule.

- 1 cor-ten teras, paatinaga 0,7 mm
- 2 cor-ten teras, paatinaga 1,5 mm
- 3 betoonist trepiastmed
- 4 ilmastikukindel valgustus
- 5 betoonplaat 100 mm
- 6 terasest kandetalad 200x100 mm
- 7 puidust kandepostid
- 8 raudbetoonist vundament

materjalinäidis - betoonplaat

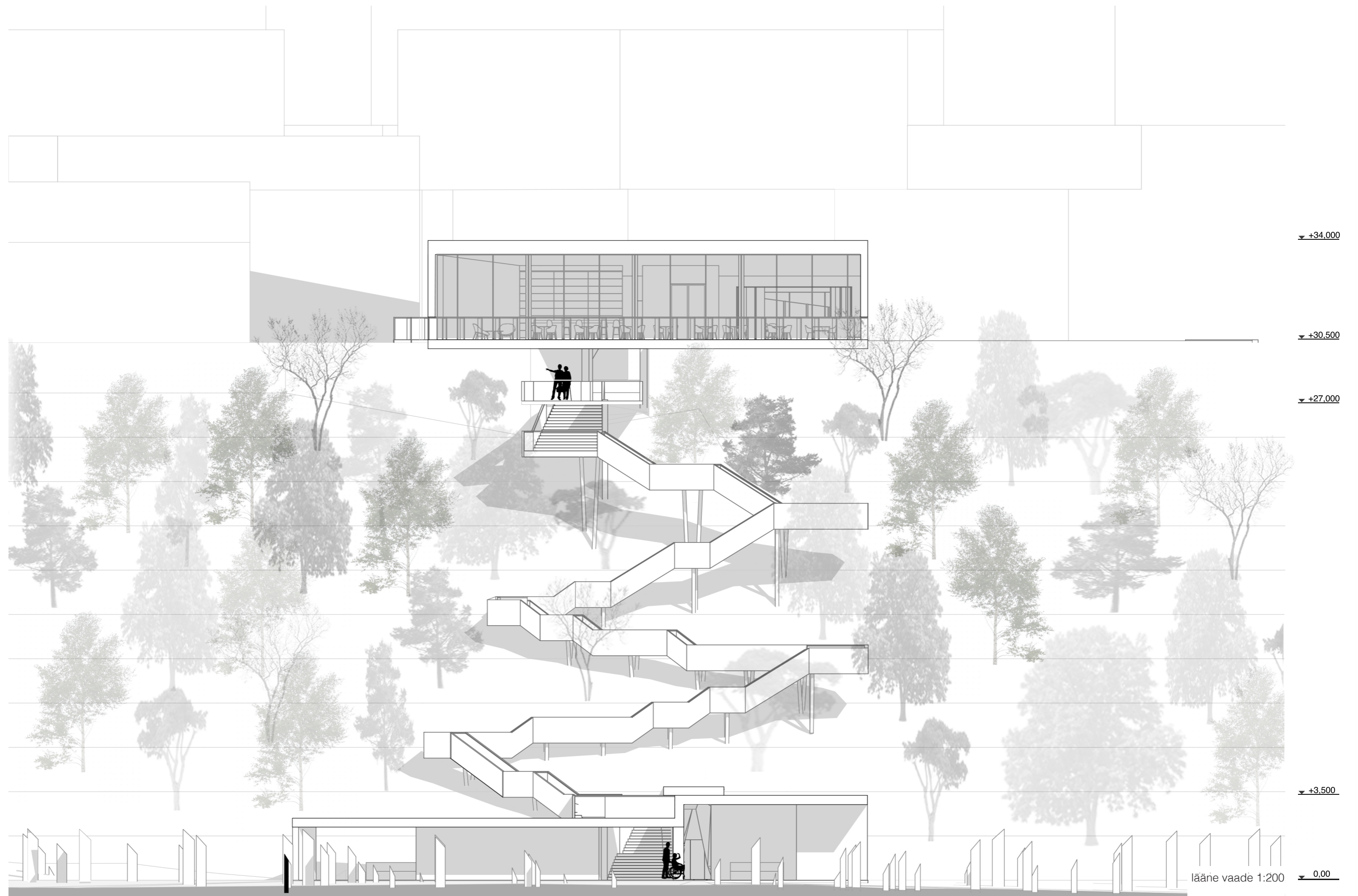

materjalinäidis - cor-ten teras

materjalinäidis - puit

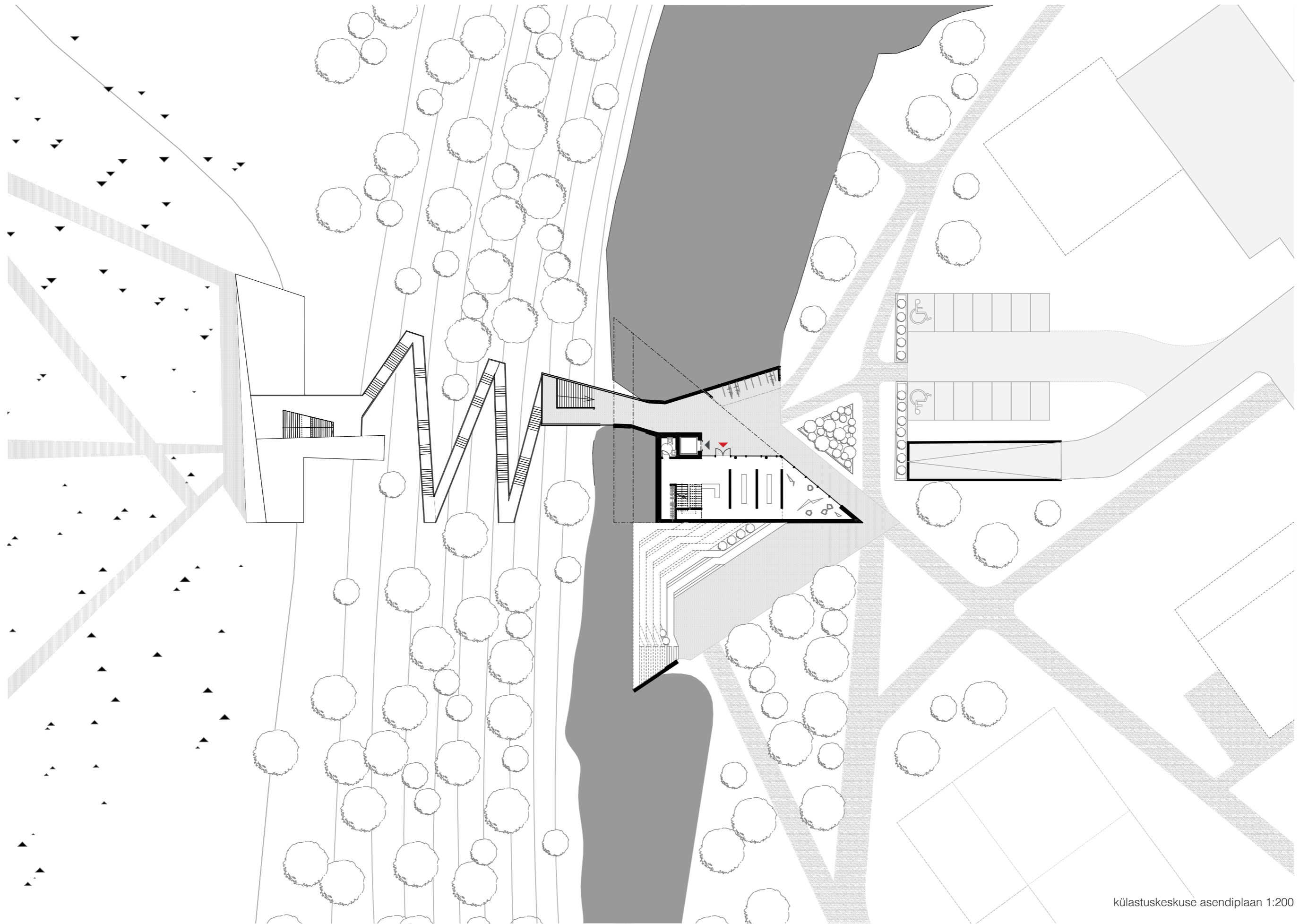
trep detail 1:100

Külastuskeskus

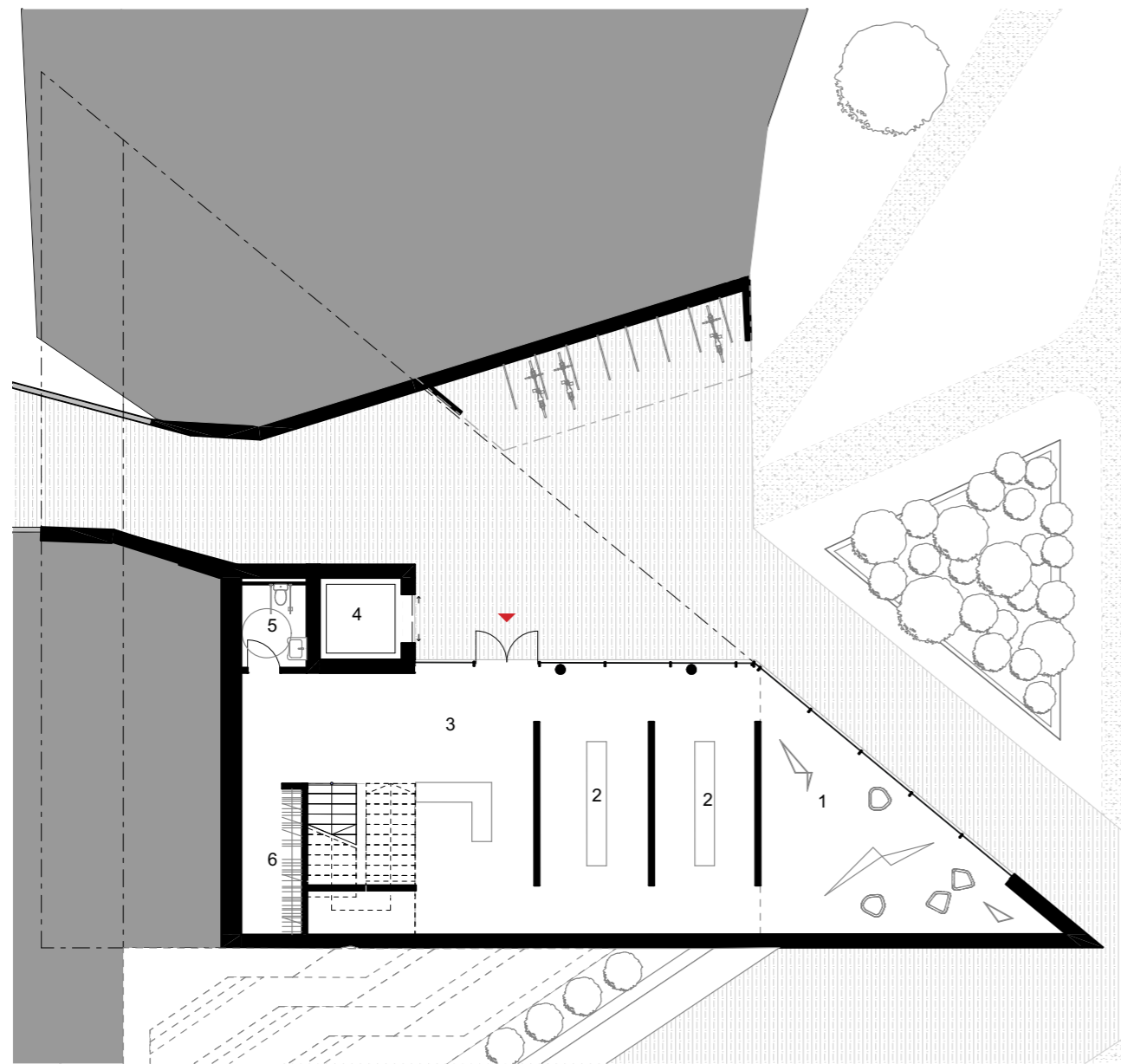
Kahekorruseline külastuskeskus on tulevase Klindipargi keskus, kust on võimalik alustada või lõpetada matkarada nii Sikupilli kui ka Pirita ürgoru poole. Hoone on istutatud olemasoleva maastikku sisse ning kolmnurkse kujuga suunab külastajaid edasi liikuma Maarjamäe memoriaalide või Lahekalda elamukvartali poole. Sümbolne asukoht kolme linnaosa liitumise punktina on ka reaalne ühendus. Hoone kolmnurkne kuju hoiab liikumisteed avatuna ja avarana. Hoone on madalam Lahekalda suunal, et mitte liigselt domineerida linnaruumis. Lääne suunal katus tõuseb, et tabada võimalikult palju mere- ja Maarjamäe vaateid.

Ruumilahenduseks on eeskujuks võetud väikese avaliku hoone võimalike erinevaid stsenaariume. Esimesel korrusel on näitusepinnad abiruumidega, teisel korrusel restoran ja koolitusruum ning abiruumid. Koolitusruumi on võimalik hoida avatult ning pikendada restorani ala. Soovi korral sulgeda väikesema rühma jaoks, et teha ettevalmistav loeng, millele järgselt saab liikuda kas Klindipargi loodusradadel või Maarjamäe mälumaastikul. Lääne fassaad on klaasist, et avada parimad vaated õhtupäikesele ja memoriaalialale. Restoranist on võimalik otse liikuda vaateplatvormile, mis ühendab klindi platood omavahel.

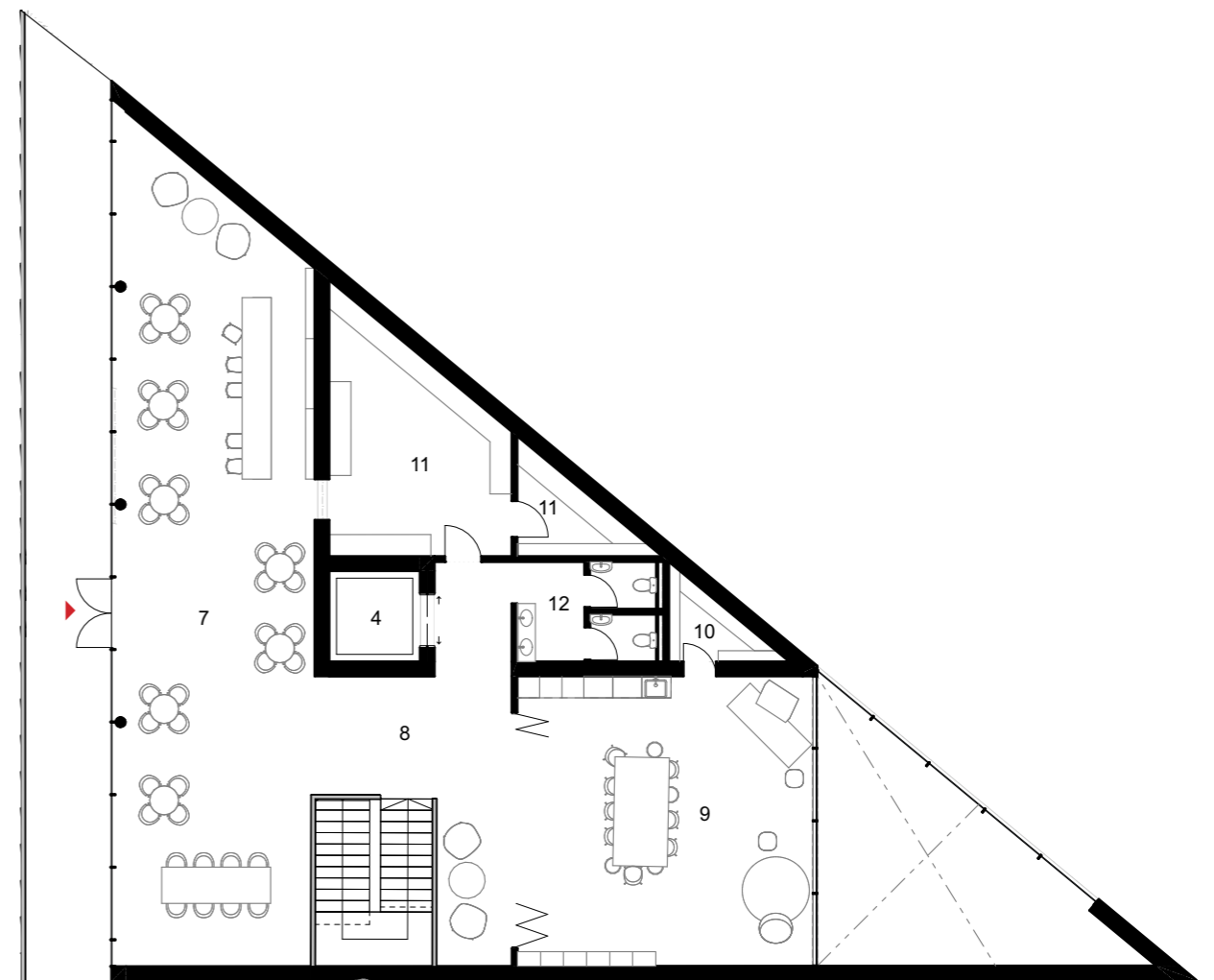

külastuskeskuse asendiplaan 1:200

I korrus 1:200

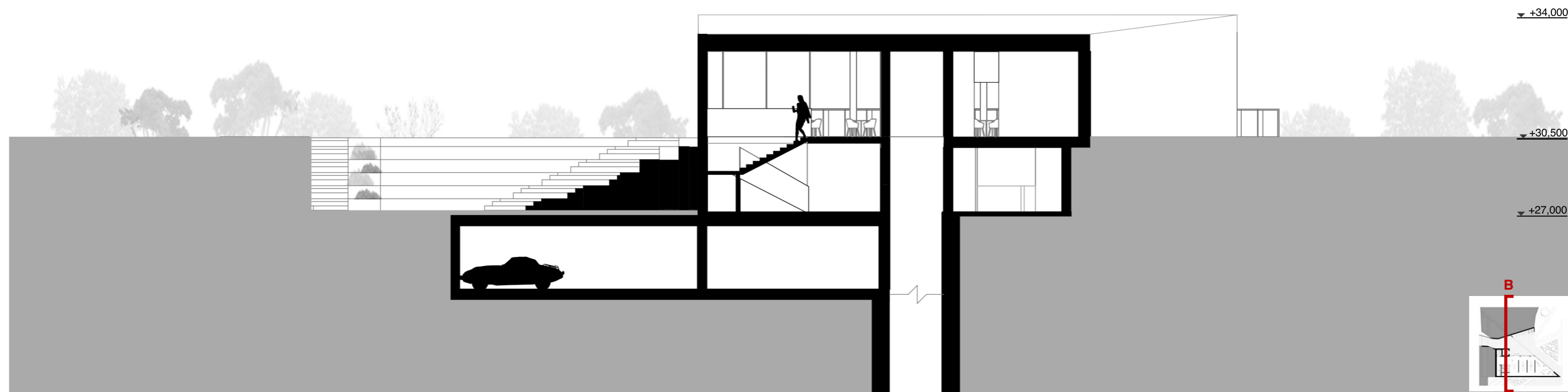
II korrus 1:200

1	näitusesaal 172,5 m ²	7	restoran 117 m ²
2	WC 6,2 m ² / 5,9 m ²	8	fuajee 35 m ²
3	fuajee 7,8 m ²	9	klass 66 m ²
4	lift 6,3 m ²	10	ladu 1,5 m ²
5	tehnilised ruumid 31 m ² / 3,1 m ²	11	köök 28 m ² / 6,6 m ²
6	garderoob 8,3 m ²	12	WC 10,5 m ²

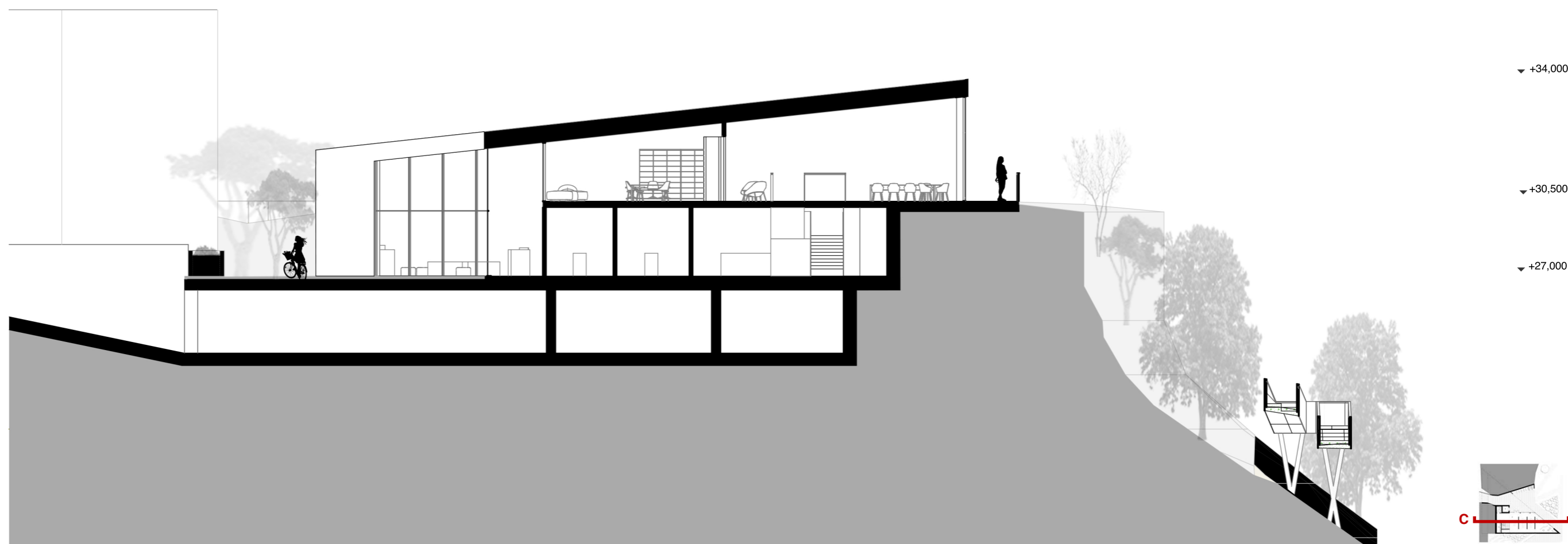

külastuskeskuse korruseplaanid 1:200

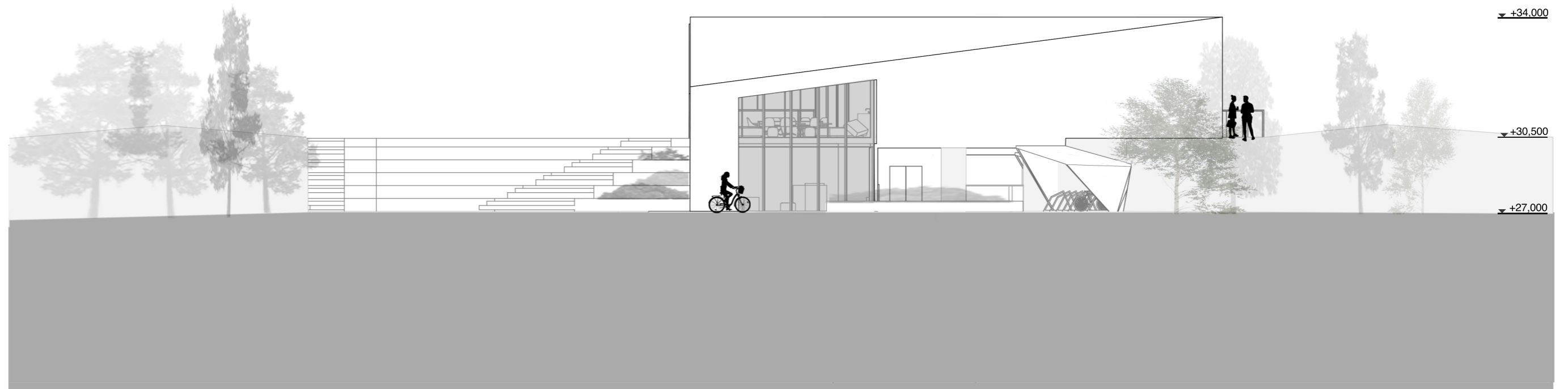

külastuskeskuse lõige B idast 1:200

külastuskeskuse lõige C 1:200

külastuskeskuse vaade idast 1:200

külastuskeskuse vaade põhjast 1:200

KOKKUVÕTE

Monumentide ja memoriaalide rajamine on olnud inimkonnale omane tsivilisatsiooni algusest saadik. Käesolev töö käsitleb põhjuseid, miks nendele rajatistele nii palju tähendusi omistatakse ning mistõttu väärtushinnangute kokkupõrkel on mälestusmärgid tihti kannatajateks.

Mälestusmärkidel on kolm suurt eesmärki: pakkuda võimalust kontseptualiseerida mineviku sündmusi, ühtlustada seeläbi rahvuslikku identiteeti ja mälu ning mälupoliitika kaudu tugevdada poliitilist võimu. Uurimustöö võrdleme, kuidas memoriaali esteetiline vormikäsitus aitab nende eesmärkide saavutamisele kaasa ning milliseid kaudseid sõnumeid monumendid kasutajatele passiivselt edastavad. Disaineril on mitmeid võimalusi vormi, ruumi ja asukohaga luua tähenduslikult ja ideoloogiliselt laetud kohti. Parimal juhul katab monument nii ajaloolist narratiivi, tuues esile ja õigustades kannatajate ja ohvrite lugu, kui mõjub tervendavalt, aidates mineviku traagikaga leppida ja rahu leida.

Memoriaalidel võib olla mitmetahulisi tõlgendusi, mis alati ei pruugi kokku minna tellija ja autori esialgse visiooniga. Indiviidi või kogukonna suhtumist monumenti või memoriaali saab jaotada neljaks: kognitiivne, väärtuspõhine, emotsionaalne ja pragmaatiline dimensioon. Vaadeldes monumente nende dimensioonide kaudu on kergem analüüsida kasutaja reaktsiooni ning selle põhjal hinnata, kas monument saavutab tellija ja disaineri soovitud tulemuse. Ideaalne kasutaja vastab kõigis neljas kategoorias ettenähtule, kuid väheste teadmiste või õhukese väärtusliku ja emotsionaalse sideme tõttu võib monument jääda kasutajale neutraalseks. Kui kasutaja emotsionaalne ja väärtuspõhine arusaam ei sobitu mälestusmärgi ideoloogiaga, tekib vastureaktsioon. Seejuures on oluline mõista, et sotsiaalselt ja poliitiliselt keerulistes olukordades ei ole mälestusmärgid algpõhjus, vaid kanal, kuhu kogunenud frustratsioon suunatakse.

Mida suuremad on paradigma nihkumised ühiskonnas, seda tõenäolisemalt muutuvad varasemad monumendid linnaruumis sobimatuks. Eestis, kus 20. sajandi ajalugu ja praegune geopoliitiline olukord on loonud palju erinevaid ajaloo narratiive, on ikka ja jälle silmitsi otsusega, milliste mälukollektiivide jaoks on kohta avalikus ruumis. Igasugune sekkumine monumentidesse, olgu tegemist konserveerimisega või hävitamisega, manipuleerimisega või uute rajamisega, omab poliitilist ja kultuurilist tähendust. Viimase tõlgendus oleneb vaatleja mälukollektiivist – aktsepteeritud ajaloolistest narratiividest ja identiteedist. Disainerid peaksid oma lähenemisel arvestama tõlgenduste ja arusaamade paljususega, kui loovad või ümbermõtestavad monumente ja memoriaale. Erinevate kogukondade vajadustega arvestamiseks on hea kasutada kaasavat disaini ning kutsuda oma arvamust avaldama nii eri valdkondade eksperte kui ka kodanike. Kaasamine peaks vältima bürokraatiast tulenevaid takistusi ning olema kerge, kiire ning dünaamiline – abiks saab kasutada digitaalseid võtteid või sotsiaalmeediat.

Käesolev magistritöö pakub struktuurset teoreetilist alust monumentide ja memoriaalide mitmekülgsete väärtuste kaardistamiseks. Vabas ühiskonnas pole võimalik luua ühtset nägemuse minevust ja praktilisem on leida ühisosa erinevate mälukollektiivide vahel. Tulevikus võiks loominguliste ja kunstiliste sekkumistel kasutada kaasavat disaini, jälgides, et erinevatel mälukollektiivididel oleks esindatus ja võimalus leida omavahel ühisosa. Hea kaasamine oleks kannatas kõige rohkem ning kes põhjustas suuremaid sõjakoledusi. Kui inimkond on olnud nendeks tegevusteks võimeline varem, võib see korduda ka tulevikus. Lõputöö soovib luua Maarjamäest kohta, kus me kõik saame keerulise minevikuga silmitsi seista ning küsida endalt, kuidas ajaloost õppides sama kordumist vältida. Nagu

ajalugu on osa meie narratiivist nii suures pildis kui ka taustsüsteem meie igapäevastele otsustele, nii peaks ka linnaruumis monumendid olema osa meie igapäevasest elust.

SUMMARY

Since the dawn of civilization creating monuments and memorials has been inherent to humankind. This thesis focuses on the reason why memorial architecture has so many meanings attached to it and why in conflicts of values or societal disruptions, monuments often end up toppled.

Memorials have three principal goals: help conceptualize events from the past, and through this, uniform national memory, and identity. As representations of memory politics, they can be used as tools to legitimate and reinforce political power. The research part of the thesis compares how the aesthetical form helps to achieve these goals and what kind of intangible meanings monuments passively communicate. Designers can shape a space full of meaning and ideological connotations using form, figure, and location. In best case scenarios, memorials carry a historical narrative, that help commemorate the dead and deal with a difficult past, healing the legacies of trauma and find meditative peace.

Memorials may have pluralistic interpretations and may not always align with the authors and commissioners' vision. An individuals or communities regard to monuments or memorials can be divided into four categories: cognitive, emotional, value based and pragmatic dimensions. By evaluating memorials through these dimensions it is easier to analyse users experience and see if the creators' goals have been achieved. An ideal user would inhere to all four dimensions, but lack of knowledge or emotional value could lead to indifferent or use. If a user's emotional or value-based understanding does not align with the ideological message of the memorial, a backlash could lead to harm to the monument and civil unrest. In these politically or societally difficult situations, it is important to understand, that the memorial is nor the cause of tension, but a channel for the accumulated frustration.

The bigger societal changes happen, the more likely existing monuments will be unsuitable in the urban landscape. History of the 20th century and the current geopolitical conflicts have shaped Estonia to a nation with various historical narratives and therefor it constantly faces the question of which memory collectives will have room in the public space. All reinvention of monuments and memorials, be it conservation or destruction, manipulation or erecting new, has cultural and political meaning. How reinventions are perceived depends on the memory collective – their historic narratives and identities. Designers need to accommodate the plurality of interpretations and understandings, when creating or reinvention monuments and memorials. To accomplish these tasks, it is recommended to use inclusive design – invite both experts and citizens to represent themselves. Inclusive design should avoid bureaucracy and be simple, dynamic, and fast - for this both digital means and social media could be used.

The aim of this mater thesis is to provide a structured theoretical base to map the multiple values of memorials and monumenst. Based on the research in democratic societies there will always be many and differing values added to same monuments. Therefor it is wise to make to include different communities in prospective memorial design and reinventions. Comprehensive design, if done in discussion with various interest groups could be valuable in public discourse and aid in accepting different historical narratives.

KASUTATUD ALLIKAD

Publitseeritud, käsikirjalised, interneriallikad ja ettekanded:

American Historical Association. (2017). Statment on Confederate Monuments <https://www.historians.org/news-and-advocacy/aha-advocacy/aha-statement-on-confederate-monuments>

Auster, M. (1997). Monument in a landscape: the question of 'meaning'. *The Australian Geographer*, 28(2), 219-227.

Bailey, S. (2020). *In Memory of - Designing Contemporary Memorials*. Phaidon Press Limited

Bellentani, F. (2017). *Connecting cultural geography and semiotics: an analysis of the multiple interpretations of monuments and memorials in Estonia* (Doctoral dissertation, Cardiff University).

Bellentani, F. (2021). *The Meanings of the Built Environment: A Semiotic and Geographical Approach to Monuments in the Post-Soviet Era* (Vol. 24). Walter de Gruyter GmbH & Co KG.

Belobrovtsseva, I., & Meimre, A. (2008, June). The War of the Monuments: Estonian case II. In *Forum on Public Policy: A Journal of the Oxford Round Table*. Forum on Public Policy.

Brüggemann, K., Kasekamp, A. (2008). Ajaloo poliitika ja „monumentide sõda“ Eestis. *Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis 2008*, (70-91). Varrak.

Caves, R. (2005). *Encyclopedia of the City*. Routledge

Danto, A. (1987). *The State of Art*. Prentice Hall Press

Danilson-Järg, L. (2022, 21. september). Hallo kunstiinimesed, tulge palun maa peale tagasi! *Postimees*

Doss, E. (2012). *Memorial mania: Public feeling in America*. University of Chicago Press

Eesti Ajakirjanike Liit, Eesti Arhitektide Liit, Eesti Balletiliit, et al (2022) *Avalik pöördumine Eesti Vabariigi Valituse poole*

Eesti Ajaloo muuseum. (2022). *Maarjamäe lossi lugu*.

<https://www.ajaloomuuseum.ee/muuseumist/ajalugu/maarjamae-lossi-lugu>

Eesti Kaitseministeerium (2008). *Vabadussamba ideekonkursi hindamiskomisjoni esimees kohtus komisjoni uute liikmetega* <https://kaitseministeerium.ee/et/uudised/vabadussamba-ideekonkursi-hindamiskomisjoni-esimees-kohtus-komisjoni-uute-liikmetega>

ERR (2005, 23. oktoober). Putin nimetas NSV Liidu lagunemist „humanitaarse iseloomuga“ tragöödiaks. Toimetaja Heikki Aasaru

Ehala, M. (2009). The bronze soldier: Identity threat and maintenance in Estonia. *Journal of Baltic Studies*, 40(1), 139-158.

Hay, I., Hughes, A., & Tutton, M. (2004). Monuments, memory and marginalisation in Adelaide's Prince Henry Gardens. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 86(3), 201-216.

Hiiop, H. (2022). Füüsilise pärandi säilitamise võimalused. Dvigateli monument. [Ettekanne]. Eesti Kunstiteadlaste ja Kuraatorite Ühingu aastalõpuseminar *Monumendid muutuses*.

Honda, K. (2016, juuli). Thoughts on Grief. [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=-E9zeZ8Tc1Y&t=1s>

James-Chakraborty, K. (2022). Black Lives Matters to Architecture: A View from Europe. *Architectural Histories*, 10(1).

Jokilehto, J. (1999). *A History of Architectural Conservation*. Buttwort-Heinmann

Juske, A (2009, 18.nov). Ühe legendi lõppvaatus. *Eesti päevaleht*. <https://epl.delfi.ee/artikkel/51182717/uhe-legendi-loppvaatus?>

Juske, J. (2013, 25. veebruar). Punalaevastiku „kangelaslikust“ Jäärekest, mille juht omade poolt surma mõisteti. <http://jaakjuske.blogspot.com/>

Kadari, H. (1990). Maarjamäe kalmistu lugu. *Rahva Hää* nr 35 (12)

Kaljundi, L. (2009). The spatialisation of politics and/or the politicisation of space. *Estonian Art*, 2, 44-45.

Kalm, M. (2001). *Eesti 20. sajandi arhitektuur*. Tallinn. Prisma Prindi Kirjastus

Kalm, M. (2014). Power in architecture. Over 100 years of self-assertions in in Tallinn (102-125). *Eesti Arhitektuurikeskus*.

Kalm, M. (2018). Maarjamäe memoriaal võikski olla suhteliselt katkine. ERR. <https://kultuur.err.ee/653615/mart-kalm-maarjamae-memoriaal-voikski-olla-suhteliselt-katkine>

Karro-Kalberg, M. (2008). Messages of landscape *Estonian Art* 1/2, 7-9.

Kattago, S. (2008). Sõjamälestusmärgid ja tsiviliseerumisprotsess. *Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis 2008*, (51-69). Varrak.

Klammer, M. (2012). Maarjamäe memoriaalkompleksi uuringud ja grafiti kahjustuste analüüs. [Bakalaureusetöö Eesti Kunstiakadeemia]

- Koselleck, R. (2018). 16 Histories in the Plural and the Theory of History: An Interview with Carsten Dutt. In S. Franzel & S. Hoffmann (Ed.), *Sediments of Time: On Possible Histories* (pp. 250-266). Redwood City: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9781503605978-017>
- Koselleck, R. (2002). 17. War Memorials: Identity Formations of the Survivors. In *The practice of conceptual history* (pp. 285-326). Stanford University Press.
- Lankost, Epp. (2018). Maarjamäe memoriaalansambel, Tallinn, Pirita tee. Eksperthinnang kultuurimälestise tunnuste vastavuse kohta. Käsikiri
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Blackwell Publishing
- Lige, C.-D. (2014). On contemporary architecture in public space of Tallinn: The potetial of the bastions. *Interspace. Essays on the digital and the public*, (148-171). Eesti Arhitektuurikeskus
- Lindmaa, S. (1976). Maarjamäe suvemõisa ajalooline õiend. Muinsuskaitseameti arhiiv, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=archivalmaterial&action=view&id=1843>
- Linenthal, E. (1997) *Memory: The Struggle to Create America's Holocaust muuseum*. Penguin Group
- Lotman, Y. M. (1990). *Universe of the Mind. A semiotic theory of culture*, 20-35.
- Martin, A. (2019). Maarjamäe memoriaali tähenduste väljad – teisest maailmasõjast kommunismiohvrite memoriaali rajamiseni (1940 – 2018) Meediatekstide analüüs. [Magistritöö, Tallinna Ülikool] <http://bit.ly/35j5ufR>.
- Monticelli, D. (2022) Fašismi monumentaalne pärand: kas lähenemiste paljusus või läbimõtetamata isetegevus? [Ettekanne]. Eesti Kunstiteadlaste ja Kuraatorite Ühingu aastalõpuseminar Monumendid muutuses.
- Murdmaa, A. (1997, 2. detsember). Murdmaa kiri linnapeale. Toimik nr 90 (SA). Maarjamäe memoriaal. Arhiveerimata toimik Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakonnas
- Nerman, R. (2008). *Jalutaja teejuht*. Pirita. Tallinn:Solnessi Arhitektuurikirjastus
- Nolan, C. (2020) *Tenet*. [Film]. Warner Bros. Pictures
- Pallasmaa, J. (2013). *Encounters 2 Architectural Essays*. Rakennustieto Publishing
- Pellegrino, P., & Jeanneret, E. P. (2008). Configuration, figure. *Actes Sémiotiques*, 111.
- Pellegrino, P., & Jeanneret, E. P. (2009). Meaning of space and architecture of place.
- Petersoo, P., & Tamm, M. (2008). Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Varrak.
- Potisev, V. (2004). „Kangelaslikust“ jääretkest. *Kultuur ja Elu*, 3/2004.
- Raisma, M. (2022) *Ajaloomuuseum nägemus punamonumentidest [Ettekanne]*. Eesti Kunstiteadlaste ja Kuraatorite Ühingu aastalõpuseminar Monumendid muutuses.
- Raudnask, V. (1991) *Maarjamäest sai maarjamaa, maarjamaast saab... ? Rahva Hääl*
- Řiha, T., Reemaa, R., Linsi, L. (2018). Nõrk monument. *Pjedestaalialused arhitektuurid*. Nõrk monument: pjedestaalialused arhitektuurid, lk 7-23. Tallinn: Tallinn Book Printers.
- Riigikantselei (2022) *Julgeolekuohtu põhjustavate punamonumentide avalikust ruumist eemaldamine*. [Memorandum]. Riigisekretär
- Riigikantselei (2022) *Monumentide töörühma kokkuvõte*.
- Tamm, M., Halla, S. (2008) *Ajalugu, poliitika ja identiteet: Eesti monumentaalsest mälumaastikust*. Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis 2008, (18-50). Varrak.
- Tamm, M. (2013). In search of lost time: memory politics in Estonia, 1991-2011. *Nationalities Papers*, 41(4), 651-674.
- Tammik, T. (2009). *Allan Murdmaa: monumentaalne*. Tallinn: AB Ansambel.
- Tammik, T. (2018). *Maastikukunsti maailmatase Maarjamäel*. Eesti Päevaleht. <https://epl.delfi.ee/artikkel/80754025/maastikukunsti-maailmatase-maarjamael>
- Tanović, S. (2019). *Designing memory: the architecture of commemoration in Europe, 1914 to the present*. Cambridge University Press.
- Torop, P. (2002). Translation as translating as culture. *Σημειωτική-Sign Systems Studies*, 30(2), 593-605.
- Turu-uuringute AS, (2022) *Avaliku arvamus seireuuring*. Küsitlus 15a. ja vanema elanikkonna seas 10.-14.august.
- Sillar, T., & Mölder, M. et al (2021). *Elu mõõde Maarjamäe mälumaastikul, projekti aruanne*. Tallinna Ülikool
- SAH Heritage Conservation Committee. (2020). *Statement on the Removal of Monuments to the Confederacy from Public Spaces*. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 79(4), 379-380.
- Sarapik, V. (2022). *Monumentide loomine ja hävitamine*. [Ettekanne]. Eesti Kunstiteadlaste ja Kuraatorite Ühingu aastalõpuseminar Monumendid muutuses.
- Savage, K. (1999). „The Past in the Present. The Lide of Memorials“, *Harvard Design Magazine*, 9, 1-5.
- Siseministerium. (2022). *Siseturvalisuse 2021. aasta tulemusaruanne*. <https://www.siseministerium.ee/stak2030#aruanded>

Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. Basic Books.

Society of Architectural Historians. (2022). SAH Statement on The Removal of Monuments to the Confederacy from Public Spaces. <https://www.sah.org/about-sah/news/news-detail/2020/06/19/sah-statement-on-the-removal-of-monuments-to-the-confederacy-from-public-spaces>

Southren Poverty Law Center (2022) Whose Heritage? Public Symbols of the Confederacy https://docs.google.com/spreadsheets/d/1W4H2qa2THM1ni53QYZftGob_k_Bf9HreFAtCERfjCIU/edit?pli=1#gid=1205021846

Sõjahaudade kaitse seadus (2007). RT I 2007, 4, 21 <https://www.riigiteataja.ee/akt/12777064>

Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany (1990) https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=08000002800b8042&clang=_en

Velment, A. (2022) Monumendisõjad ja dekoloniseerimine: USA näide. [Ettekanne]. Eesti Kunstiteadlaste ja Kuraatorite Ühingu aastalõpuseminar Monumendid muutuses.

Viljat, R. (2008). *Eesti Vabadussõja mälestusmärgid*. Tänapäev, Tallinna.

Whelan, Y. (2002). The construction and destruction of a colonial landscape: monuments to British monarchs in Dublin before and after independence. *Journal of Historical Geography*, 28(4), 508-533.

Winter, J. (2008). Sites of Memory and the Shadow of War. *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook*, 8, 61.

Wodiczko, K. (2018) Let the Monumen Speak“ „On Monuments: Place, Time, and Memory [Ettekanne] Harwars Universtity Committee on Arts

Woods, L. (1993). *Pamphlet Architecture 15: War and Architecture* (No. 15). Princeton Architectural Press.

Yiftachel, O., Little, J., Hedgcock, D., & Alexander, I. (Eds.). (2002). *The power of planning: Spaces of control and transformation* (Vol. 67). Springer Science & Business Media.

Yermolenko, V. (2022, oktoober) Timothy Snyder: Ukraine, the War, and Plurality of Values. *Ukraine World*. [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=BHksNrj7eIQ>

Illustratsioonide loetelu:

1. 3RW, Lysning / Välu Utoya saarel – memoriaal 22. juuli 2011 hukunutele. Foto autor Martin Slottemo Lyngstad
<https://hyperallergic.com/339320/the-story-of-norways-multiple-july-22-memorials/>
2. Agence d'Architecture Philippe Proust, The Ring of Remembrance / Mäletamise ring – memoriaal I ms hukunutele, valminud 2014. a. Foto autor: Aitor Ortiz
<https://www.archdaily.com/592142/the-ring-of-remembrance-agence-d-architecture-philippe-prost>
3. Reaali poisi 90. aastapäeva tseremoonia. Fredi Sannamees, Anton Soans, Õppesõdurite monument Tallinnas Vabadussõjas langenud õpetajatele ja õpilastele. Originaal rajati 1927. a. ja hävitati 1948. a., taasavati 1993. a.
<https://opleht.ee/2018/03/90-aastane-reaali-poiss-ajaloomalu-kandja/>
4. Peter Eisenmann, Euroopas hukkunud juutide memoriaal. Avatud 2005. aasta.
<https://opleht.ee/2018/03/90-aastane-reaali-poiss-ajaloomalu-kandja/>
5. Enn Roos, Arnold Alase, pronksõdur. 9. mai tähistamine pronksõduri juures. Foto autor: Kiur Kaasik <https://epl.delfi.ee/artikkel/96529757/lugeja-kirjutab-joosua-raave-pronksõdur-ei-ole-lihtsalt-malestusmark-see-on-reli-gioosne-objekt>
6. Rainer Stempf, Andri Laidre, Kadri Kiho, Anto Savi, Vabadussõja võidusammas, avatud 2009. a.
<https://www.ohtuleht.ee/787722/vabadussoja-voidusammas-neelab-maksumaksja-raha?mediaGallery=787722&mediaId=1358642>
7. Kalle Vellevoog, Jaan Tiidemann, Tiiu Truus, Eesti kommunismiovrud 1940-1991 memoriaal, avatati 2018. a. Foto autor: Arne Maasik
<https://communistcrimes.org/et/andmebaas/memoriaal>
8. Sarajevo roosid, autor teadmata. Foto autor: @andrea
<https://communistcrimes.org/et/andmebaas/memoriaal>
9. Fotosessioon Kommunismiohvrite memoriaali juures. Foto autor: Jaak Visnao
<https://www.postimees.ee/7289382/foto-kommunismiohvrite-nimede-vahel-korraldati-bmw-fotosessioon>
10. Nõukogude armee monument Sofias, värvitud Ukraina lipuvärvides pärast 2014. aasta sissetund Donbassi. Foto autor: Vassia Atanassova https://en.wikipedia.org/wiki/Monument_to_the_Soviet_Army,_Sofia#/media/File:Sofia-Monument-to-Soviet-Army--Glory-to-Ukraine-20140224-1.jpg
11. Alar Kotli, Ernst Kesa, 1937. a Vabaduse väljaku planeerimise konkursi kavand. Eesti Arhitektuurimuuseum.
<https://www.postimees.ee/1467509/voidusambast-jaab-vaheks>
12. Rulatajad Vabaduse väljakul. Foto autor: Laura Oks / Postimees
13. Vabadussõja võidusammas. Foto autor: Siim Õiemaa
14. Saksa kangeaskalmistu obelisk Maarjamäel, 1944. Foto autor: teadmata, Jaak Koppeli erakogu
15. Punaväeosade mälestusmärkide eemaldamine Maarjamäelt. Foto autor: Priit Mürk / ERR
<https://www.err.ee/1608739942/maarjamae-memoriaalilt-eemaldati-punavae-sumboolikaga-tahvlid>
16. President Andrew Jacksoni monumendi eemaldamine. Foto autor: J. Scott Applewhite / Getty Images
<https://hyperallergic.com/569756/confederate-monuments-removed/>
17. Filmi „Tenet“ võtted Marjamäel, kuvatõmmis filmist. Nolan, C. (2020) Tenet. [Film]. Warner Bros. Pictures
18. Nõukogude armee memoriaal Tiergartenis, Berliinis. Foto autor: Eric Gunter
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Soviet_War_Memorial_Tiergarten_Berlin.JPG
19. Küünlad Narva tangi endises asukohas. Foto autor: Dimitri Fedotkin / ERR.
<https://news.err.ee/1608826027/narva-wants-former-tank-monument-land-swap-to-build-more-housing>
20. Evald Okas, „Rahvaste sõpruse pannoo“ Eesti Ajaloomuuseumis. Foto autor: Tõnu Tunnel.
<https://www.ajaloomuuseum.ee/teenused/ruumide-rent/maarjamae-lossiruumid>
21. Evald Okas, „Rahvaste sõpruse pannoo“ Eesti Ajaloomuuseumis. Foto autor: Tõnu Tunnel.
<https://www.ajaloomuuseum.ee/teenused/ruumide-rent/maarjamae-lossiruumid>
22. Tartu mnt 24, stalinistlikku dekooriga hoone. Foto autor: Tatjana Moisejonok.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tartu_mnt_24,_Keldrim%C3%A4e,_Tallinn.jpg